

Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtar ez-Zâhidî'nin Hayatı ve Eserleri

Life and Works of Abū al-Rajā Najm al-Dīn Mukhtar al-Zāhidī

Doktora Öğrencisi Nurettin Adın

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
İstanbul/Türkiye
nurettinadin@hotmail.com

İstanbul Sabahattin Zaim University
Faculty of Islamic Sciences
Istanbul/Turkiye
ORCID: 0009-0009-5239-2708

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	17 Eylül September 2023
Kabul Tarihi Accepted	01 Aralık December 2023
Yayın Tarihi Published	31 Aralık December 2023
Yayın Sezonu Pub Date Season	Aralık December
Sayı Issue	40
Sayfa Pages	161-206

Atıf | Cite as

Nurettin Adın, "Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtar ez-Zâhidî'nin Hayatı ve Eserleri". Usul İslam Araştırmaları Dergisi 40 (Aralık 2023), 161-206.
DOI: 10.56361/usul.1361754

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nurettin Adın).

Özet

Zâhidî'nin tam ismi, Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar ez- Zâhidî'dir. Harizm'in Gazmîn (Gazmîne, Gazvîne) kasabasında dünyaya gelen imamın doğum tarihine kaynaklarda rastlanmamış olup hayatı Harizmşahlar'ın hem yükselme hem yıkılma dönemine rastlar. Zâhidî'nin kökeni hakkında tabakat kitaplarında net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Zâhidî'nin "Hâtîmetü'l-müctehidîn" olarak andığı Rüknüleimme es-Sabbâgî'yi "kayınpedirim" diye zikretmesinden onun kızıyla evlendiği anlaşılmaktadır. Zâhidî Hârizm'in merkezi Cürcâniye'de er-Risâletü'n-Nâşiriyye adlı eserini tamamladığı 21 Cemâziyelâhir 658'den (3 Haziran 1260) sonra vefat etti. Zâhidî hakkında yapılan bazı çalışmalarda, daha ziyade Mu'tezile mezhebini benimsemesi hali ve bu sebeple fetvalarına güvenilemeyeceği, daha çok bu çerçevede İslamî ilim dallarındaki görüş, düşünce ve yaklaşımları ön plana çıkarılarak konu edinildiği görülmektedir. Bu araştırmada ise bu alanların dışında İmam Zâhidî'nin 'Kelam ilmine hâkimiyeti ve hakkı müdafaada münazara mahareti', 'Fıkıh alanındaki yetkinliği' ve 'Her durumda olayların olumlu yönlerine işaret etme kabiliyeti ve umut aşılama hassasiyeti' olmak üzere üç alandaki meziyet ve hassasiyetleri konu edildiği gibi ayrıca hayatı da genel hatlarıyla ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Zâhidî, Mu'tezile, Kelam, Fıkıh, Hadis.

Life and Works of Abū al-Rajā Najm al-Dīn Mukhtar al-Zāhidī

Abstract

Abū al-Rajā Najm al-Dīn Mukhtar al-Zāhidī was born in Gazmīn town of Harizm and died in Gurgach (Jurjāniyya), the center of Harizm, after 21 Jumādā al-Ākhir 658 (June 3, 1260). al-Zāhidī was interested in many fields of Islamic sciences such as recitation, of the Qur'an, kalam, fiqh, hadith, and he especially focused on the fields of fiqh and kalam. al-Zāhidī, a Hanafī scholar, wrote books on Hanafī fiqh such as *al-Kunya al-Munya*, *al-Hāwī fī al-Fetavā*, *al-Mujtabā*. In the field of theology, he wrote the works *al-Mujtabā fī al-'Usūl*, *al-Risāla al-Nāsiriyya*, *Risāla fī Dhikr al-Muhālifīn* and *Risāla fī al-Munāzara Beyna al-Muslimīn wa al-Nasārā*. In his works, al-Zāhidī frequently quoted the views of well-known Mu'tazila scholars such as Abū Ali al-Jubbā'ī, al-Qādī 'Abd al-Jabbār, Abū al-Husayn al-Basrī on both theology and fiqh, showing that he followed a line that adopted them. His works have attracted the attention of researchers, and academic studies have been conducted on his works, especially related to fiqh. al-Zāhidī, who carried out scientific studies in Baghdad and Anatolia, later returned to Jurjāniyya and stayed there until his death.

Keywords: al-Zāhidī, Mu'tazila, Kalam, Fiqh, Hadith.

حياة الإمام أبي الرجا نجم الدين مختار بن محمود الزاهدي ومؤلفاته

الملخص

الزاهدي هو الإمام أبو الرجا نجم الدين مختار بن محمود الخوارزمي الغزويني. ولد في قصبة الغزمين محافظة الخوارزم. ولم يوجد تاريخ ولادته في المصادر. يُفهم من حقيقة أن الزاهدي ذكر ركن الأئمة الصباغي، الذي أشار إليه بـ "خاتم المجتهدين"، بـ "والد زوجتي" أنه تزوج ابنته. توفي الإمام الزاهدي بعد سنة 658 في مركز خوارزم في الجرجانية. لقد نال الإمام الزاهدي استحسان مجتمع إسلامي كبير بمصنفاته القيمة والفريدة من نوعها، والتي أثارها بآرائه وأفكاره التي تتناول العديد من مجالات العلوم الإسلامية. وفي بعض الدراسات عن الزاهدي يتبين أنه تنبى مذهب المعتزلة، وبالتالي لا يمكن الوثوق بفتاواه، وأن آرائه وأفكاره ومناهجه في العلوم الإسلامية يتم المناقشة عليها في هذا الإطار. وفي هذه الدراسة إلى جانب هذه المجالات، فضائل الإمام الزاهدي في ثلاثة مجالات: سيطرته على علم الكلام وقدرته على الجدل في الدفاع عن الحق وكفائته في الفقه الإسلامي والقدرة على الإشارة إلى الجوانب الإيجابية الأحداث في كل موقف وحساسية غرس الأمل وكذلك حياته المعبر عنها بعبارة عامة. الكلمات المفتاحية: الزاهدي، المعتزلة، الكلام، الفقه، الحديث.

Giriş

Ulemâ, ilimleri dolayısıyla ışık gibi olup her zaman çevrelerini aydınlatırlar. Hiçbir dönem yoktur ki ilim ehline ihtiyaç olmasın. Ancak bazı dönemlerde olağandışı olayların ortaya çıkması sebebiyle onlara daha fazla gereksinim duyulur. Kendileri de ilimlerinin onlara yüklediği sorumluluğu görerek ortaya çıkarlar ve insanlara yol gösterirler. Moğol istilalarıyla büyük yıkımların meydana geldiği, kitlesel kıyımların yaşandığı, İslam coğrafyasında pek çok âlimin şehit edildiği veya yurdundan sürüldüğü, bunun neticesinde de İslâmî ilimlerde büyük bir boşluğun ortaya çıktığı ve İslam dünyasında umutsuzluğun yaşandığı bir dönemde İmam Zâhidî, Mü'tezilî yorumdan da istifade ederek islami ilimleri özellikle de inanç ile ilgili konuları canlandırıp insanlara umut aşılamış, ilmi çalışmalarla¹ da adeta nesiller arasında bir köprü vazifesini görmüş ve insanlığın girdiği karanlığa ışık tutmuştur.²

İslâm ilim tarihinin önemli ve etkili şahsiyetlerinden birisi olan İmam Zâhidî, eserleriyle büyük bir Müslüman topluluğuna rehberlik yapmıştır. Onun hakkında yapılan bazı çalışmalarda, daha ziyade Mu'tezile mezhebini benimsemesi sebebiyle fetvalarına güvenilemeyeceği tahlili yapılarak, daha çok bu çerçevede İslami ilim dallarındaki görüş, düşünce ve yaklaşımları konu edinildiği görülmektedir.³ Bu çalışmada ise İmam Zâhidî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilecek ayrıca Kelam ilmine hâkimiyeti, hakkı müdafaada münazara mahareti, Fıkıh alanındaki yetkinliği ve Her durumda olayların olumlu yönlerine işaret etme kabiliyeti, umut aşılama hassasiyeti gibi üç özelliğine de kısaca değinilecektir.

1. Ebû'r-Recâ Necmüddîn Muhtar ez-Zâhidî'nin Hayatı

Zâhidî'nin İsmi, Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar b. Mahmud ez- Zâhidî el-

¹ Hanefî fikhî ile ilgili "Kunyetü'l-Münye", "el-Hâvî fi'l- fetava", "el-Müctebâ" gibi eserleri yazmıştır. Kelam ilmi alanında ise "el-Müctebâ fi'l-usûl", "er-Risâletü'n-Nâsriyye", "Risâle fi Zikri'l-Muhâlifîn" ve "Risâle fi'l-Münâzara Beyne'l-Müslimîne ve'n-Nasârâ" eserleri telif etmiştir. Şükrü Özen, "ez-Zâhidî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/81-82.

² Özen, "ez-Zâhidî", 44/81-82.

³ Ahmed b. Muslihuddin Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm*, nşr. Abdülvehhâb Ebû'n-Nür -Kâmil Kâmil Bekrî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1968), 2/279.

Harizmi⁴ el-Gazminidir.⁵ Harizm'in Gazmîn kasabasında dünyaya gelen⁶ imamın doğum tarihine kaynaklarda rastlanmamıştır. İmam Zâhidî'nin hayatı, Harizmşahlar'ın yükselme dönemi olan Ebu'l-Feth İl Arslan Harizmşah (1156-1172), Alâaddîn Tekiş Harizmşah (1173-1200) ve devletin yıkılma döneminde hüküm süren Alâaddin Muhammed Harizmşah (1200-1220) ile Celaleddin Harizmşah (1220-1231) dönemlerine rastlar.⁷ Dahası Zâhidî'nin yaşadığı XII. ve XIII. Yüzyıllar,⁸ aynı zamanda Moğol istilalarının neticesinde Hârizmşahlardan ve

⁴ Harizm (Harzem, Harezem), bugünkü Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amuderya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu ırmağın her iki tarafında uzanan bölgeye verilen addır. Hârizm isminin menşei üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir rivayete göre de önceleri Balhan dağlarında yaşamakta olan Hârizm kavminin gelmesinden sonra bölge bu adla anılmıştır. Hârizm önemli bir ticaret merkeziydi. Sibiryâ düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Avrupa'da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunuyordu; İslâmî devirde özellikle Deştikıçpak ve Aşağı Volga arasındaki eşya nakliyatında çok önemli bir yeri vardı. Büyük kervanlar taşıdıkları yüzlerce yük malı Hârizm'de satışa sunarlardı. Bîrûnî, İslâm öncesi dönemde Hârizm'de ayrı bir dilin konuşulduğunu, bu dilde çeşitli eserlerin yazıldığını, ülkede Mazdeizm'e dayalı bir dinin ve medeniyetin hâkim olduğunu ve İslâmîyet'in bu kültürü ortadan kaldırdığını söyler. Hârizm'de Yahudiliği ve Hıristiyanlığı benimseyenler de vardı. Hıristiyanlığın Pontus sahasına olan yakınlık, Yahudiliğin de Hazarlar'la kurulan sıkı temaslar sonucu yayıldığı tahmin edilmektedir. Me'mûniler, Gazneliler, Selçuklular, Harizmşahlar ve daha sonraki dönemde Harizm'e hâkim olan hanedanların ilim ve sanata ilgi göstermelerinden dolayı Harizm Moğal istilasına kadar İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri haline geldi. Yerli halktan 'Harizmi'nisbesiyle ün yapan birçok ilim adamı, şair, edip ve sanatkar burada yetiştiği gibi çeşitli İslâm ülkelerinden buraya göç eden âlimler de oldu. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir. Muhammed b. Musa el-Harizmi, Ebu Bekir el-harizmi, Muhammed b. Ahmed el-Harizmi, Ebu Bekir el-Berkâni, Biruni, Zemahşeri, Reşidüddin Vatvat, Muhammed b. Müeyyed el-Bâğdâdi, Fahreddin er-Razi, Mutarrizi, Necmeddin-i Kübra, Çağmini, Ebu Ya'kub es-Sekkâki, Muhammed b. Ahmed en-Nesevi, Şemsüleimme el-Kerderi. Harizm aynı zamanda XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen addır. Abdülkerim Özeydin, "Harizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/217-220.

⁵ Mahmut b. Süleyman el-Kefevî, *A'lamu'l-ahyâr min fukahai'l- mezhebi'n-numani el-muhtar* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 548), 262a.

⁶ Harizm, Amuderya (Ceyhun) nehrinin her iki tarafında bulunan ülkenin ve bu ülkede XIII. asra kadar lisanını koruyarak yaşamış olan bir doğu İran kavminin adıdır. Ebü'l-Fida Zeynuddin Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimaşk: Darü'l-Me'mûn Li't-Türas, 1413/1992), s. 295.

⁷ Aydın Taneri, "Harizmşahlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/228-231.

⁸ Bu dönem ve mekân hakkında bilimsel araştırma yapmanın zorluğuna Adnan Adıvar şu ifadelerle işaret etmektedir. "Osmanlılardan önceki devirde ve daha eski devirlerde gerek İran'da ve gerek Anadolu'da ilim kurumları ve bu kurumları besleyen bilginler vardı ve Osmanlı devleti kurulduğu zaman Anadolu'daki bu kurumlar, hocaları, öğrencileriyle birlikte, yavaş yavaş bu yeni devlete geçmiştir. Konumuz sınırlı ve aynı zamanda aydınlık bir halde tutabilmek için, henüz pek az incelenmiş olan Selçuklular devrini şimdilik bir tarafa bırakmak zorunda kalıyoruz. Doğrusu o devir hakkında bugün elimizde toplu siyasi bir tarih bile yokken ilim ve medeniyet tarihini vücuda getirmek oldukça güç bir iştir. Çünkü Selçuklular devrinin ilim kurumları ve müspet ilimler alanında yetişmiş bilginleri hakkında henüz bir araştırma yapılmış değildir. Ara sıra çıkan yazılarda, kısacık bir

Abbâsîlerin yıkıldığı,⁹ Müslümanların siyasi çalkantılar, iktisadi sıkıntılarla karşılaştıkları, Bağdat başta olmak üzere pek çok yerde katliamlara uğradıkları çetin bir dönemdir. Bir müddet Bağdat'ta da bulunan Zâhidî, Abbâsî devletinin yıkılışından önceki bir döneme de şahitlik etmiştir.¹⁰ Zâhidî'nin kökeni hakkında tabakat kitaplarında net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Zâhidî'nin "Hâtimetü'l-müctehidîn" olarak andığı Rûknüleimme es-Sabbâgî'yi¹¹ "kayınpedirim" diye zikretmesinden¹² onun kızıyla evlendiği anlaşılmaktadır. Zâhidî Hârizm'in Cürcâniye (Gürgenç) şehrinde *er-Risâletü'n-Nâsiriyye* adlı eserini tamamladığı 21 Cemâziyelâhir 658'den (3 Haziran 1260) sonra vefat etti.¹³

kitabeden, bir mezar taşından yahut bir dartüşşifa harabesinden o devrin ilmi hakkında koskoca bir hüküm çıkarılması o yazılara ilmi sıfatını vermeye engeldir. Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, nşr. Abdülhak Adnan Adıvar (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), s. 15.

⁹ Memlüklerin Moğol karşısında zafer elde etmesiyle ortaya çıkan yeni durum üç yıl sonra Memlûk Sultanı I. Baybars Müsta'sim'in amcası Ahmet b. Muhammed'i el-Müstansır Billah (v. 660/1261) unvanıyla Kâhire'de halife ilân etmesine zemin hazırlamış, Abbâsî hilafeti yeniden kurulmuştur. Moğol karşısında memlûklerin zafer elde etmesinde başta şeyhü'l-islam ibn teymiye olmak üzere âlimlerin rolleri ve fakihlerin etkileri büyük olmuştur. Bu sırada Zâhidî'nin bir ara ders verdiği Anadolu ise belirsizlik içindedir. Anadolu Selçuklu devletinin zamanla zayıflaması, özellikle Kösedâğ savaşında (1243) Moğollar'a yenilmesi, Anadolu'daki Moğol felaketinin başlangıcı olmuştur. Zâhidî'nin vefat yılı olan 658/1260 yılından sonra zayıflayan, otorite kuramayan Anadolu Selçuklu Devleti'nin yerine Moğol egemenliği hüküm sürmeye başlamıştır. Harizm bölgesinin son Harizmşahlılar devrinde büyük bir ilmi ve edebî inkişafa şahit olunmuştur. Ebu Bekr el-Harizmî (v. 383/993), el-Birûnî (v. 440/1048), meşhur müfessir ve dilci, *ez-Zemahşerî* (v. 538/1143), büyük dinler tarihi âlimi ve kelamcı Şehristânî (v. 548/1153) bu dönemde yaşayan önemli şahsiyetlerden bazılarıdır. Özen, "ez-Zahidi", 44/82; Taneri, "Harizmşahlılar", 16/228; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 15.

¹⁰ 1179'da hilafet makamına Abbâsî halifeleri içinde en uzun hüküm süren (Hilafet Dönemi, Hicri: 575-622) Nâsir li-dinillah (v. 622/1225) geçmiştir. Büyük Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla kurulmuş bulunan Hârizmşahlılar Devleti, bu dönemde Abbâsî Devletinin en büyük hasmıdır. Önceleri Hârizmşahlılarla iş birliği yapan halifenin sonraları onlarla da arası açılmış ve Hârizmşahlılar Bağdat'a bir ordu göndermişlerdi. Hilafet merkezini tehdit eden tehlikelere karşı, Moğol Sultanı Cengiz ile iş birliği yapan halife, Moğolların Hârizmşahlılar Devletini ortadan kaldırmasıyla bu tehlikeden kurtuldu, ancak onun bu iş birliği İslam Ülkelerinin Moğol istilasına açılmasına zemin hazırladı. Halife Nâsir'in zeminini hazırladığı Moğol istilasının son hedefi ise maalesef hilafet merkezi Bağdat olmuştur. Zâhidî'nin vefatından kısa süre önce 1258'de Moğol askerleri Bağdat'a girdi. Bağdat düşünce Hülagu Abbâsî son halifesi Müsta'sim Billah'ı öldürttü. Abbâsî Devleti de bu tarihten itibaren tarih sahnesinden silinmiş oldu. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/49-56; İsmail Yiğit, "el-Mustansır-Billah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/118.

¹¹ Abdülkerim b. Muhammed b. Ahmed b. Ali es-Sabbâgî, Ebu el-Makarim el-Medini, imamların müftüsü Ebu el-Yusr Muhammed bin Muhammed el-Pezdevi'den fıkıh öğrendi. Muhyiddin b. Muhammed Abdulkadir b. Muhammed Nasrullah b. Salim el-Hanefî el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabâkâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse), 1/326.

¹² Ebü'r-Recâ Necmüddin Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî, *Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ğunye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1086), 262a-b.

¹³ Özen, "ez-Zahidi", 44/82.

2. İlmî Kişiliği

İmam Zâhidî, kıraat, kelâm, fıkıh, hadis, usul, edebiyat ve belâgat gibi İslami ilimlerin birçok alanıyla ilgilenmiş, özellikle fıkıh ve kelâm sahasına ağırlık vermiştir. İlk kelâm mezhebi olan Mu'tezile, Zâhidî'nin itikadî mezhebidir. Mu'tezile mezhebi, kelâmın kapsamına giren konuların tamamında fikirler üretmiş ve bu fikirleri “usûl-i hamse (beş esas)” olarak isimlendirdikleri “tevhîd”, “adl”, “va'd ve va'id”, “el-menzile beyne'l-menzileteyn” ve “emir bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker” başlıkları altında bütüncül ve tutarlı bir şekilde ele almış ve açıklamıştır. Mu'tezile ilk kelâm ekolü olduğu için doğal olarak kendisinden sonra gelişen bazı kelâm mezheplerine (Hariciyye, Selefîyye, Kaderiyye, Mücessime, Kerramiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Mürcie, Neccariyye)de etki etmiştir. Bununla birlikte “el-menzile beyne'l-menzileteyn” gibi bazı görüşler sadece onlara özgü olarak kalmaya devam etmiş ve âdetâ Mu'tezile'nin “alâmet-i farika”sı haline gelmiştir.¹⁴ Mu'tezile adının ilk defa ne zaman ve kimler için kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir anlayışa göre Hz. Ali'nin hilâfete getirilmesi¹⁵ veya Muâviye ile anlaşmazlığa düşmesi¹⁶ yahut Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye terketmesi üzerine hiçbir tarafı desteklemeyen gruplara Mu'tezile veya Mu'tezele denmiştir.¹⁷ Diğer bir anlayışa göre ise Mu'tezile ismi, aşırı uçlardan uzak durduklarını ifade etmek için kendi mensuplarınca tercih edilmiştir; ayrıca

¹⁴ Mu'tezile anlayışında “el-menzile beyne'l-menzileteyn” tabiri, imanla küfür arasında yer alan fîsk konumunu ifade eder ve büyük günah işleyen kişi, imandan çıkmakla birlikte inanç esaslarını inkâr etmediğinden küfre girmeyip fîsk statüsünde bulunur. Bu kişi, işlediği büyük günahtan tövbe etmeden öldüğü takdirde küfür konumuna geçip ebediyen cehennemde kalır, ancak azabı kâfirlerinkinden hafif olur. Mu'tezile kelâmcılarının bu görüşü, mürtekb-i kebîreyi kâfir sayan Hâricîler'le onu mümin kabul eden Mürcie arasında farklı bir anlayışı temsil eder. Ebü'l-Kâsım el-Belhî, büyük günah işleyen kimsenin Hâricîler'ce fâsik-kâfir, Mürcie tarafından fâsik-mümin sayılması karşısında her ikisinden de ayrıldıklarını ve fâsik teriminde karar kıldıklarını kaydeder. Kâdî Abdülcebbar da tövbe ettikleri takdirde âhirette mümin muamelesi göreceklerini söyler. Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî el-Ka'bi, *el-Makâlât: Zikrû'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid (Tunus: y.y., 1393/1974), s. 63-119; Ebü'l-Hüseyn Abdülcebbar b. Ahmet b. Abdülcebbar el-Hemedani, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, nşr. Fuâd Seyyid (Tunus: y.y., 1393/1974), s. 137-139.

¹⁵ Ebü Hafs Zeynüddin Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî, *el-Behcetü'l-Verdiyye*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî (Kahire, 1351), 1/239.

¹⁶ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, nşr. M. Jean de Goeje (Beyrut: Dârü't-Türas, 1879-1901), 4/ 496-497.

¹⁷ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrahmân el-Malatî et-Tarâifî el-Askalânî, *et-Tenbîh ve'r-red*, nşr. M. Zâhid Kevserî (Kahire: Dârü't-Türas, 1388/1968), s. 36.

“i’tizâl” kavramı Kur’an’da müsbet mânada kullanılmıştır.¹⁸ Resûl-i Ekrem’e ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını, bunlardan sadece Mu‘tezile’nin kurtulacağını ifade eden bir hadis nisbet edilirse de¹⁹ hadis kaynaklarında böyle bir rivayete rastlanmamıştır. Ebü’l-Kâsım el-Belhî, Mu‘tezile’nin büyük günah işleyen kimseyi kâfir veya mümin değil fâsık sayması sebebiyle bu adı aldığını kaydeder.²⁰ Her ne kadar Sünnî kaynaklarında Mu‘tezile isminin, Vâsıl b. Atâ’nın mürtekb-i kebîre konusunda farklı bir anlayışa sahip olan hocası Hasan-ı Basrî’nin ders halkasından ayrılması ve onun Vâsıl’ın kendilerinden uzaklaştığını (i’tizâl) söylemesi sebebiyle ortaya çıktığı aktarılsa da, bunu destekleyen güçlü bir delile rastlanamamıştır. Ayrıca Mu‘tezile’de Hasan-ı Basrî’nin görüşlerini benimseyen ve kendilerine Haseniyye denilen bir fırka da vardır.²¹ Mu‘tezile mezhebinin II. (VIII.) yüzyılın başlarında, büyük günah işleyen kişi hakkında Hâricîler’le Mürcie’nin ileri sürdüğü görüşlere karşı Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd’in farklı bir teori ortaya koymalarıyla Basra’da zuhur ettiğini söylemek mümkündür. Ebü’l-Kâsım el-Belhî mezhep ve kitap sahibi olan Mu‘tezile ricâlini Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd ile başlatmaktadır.²² Taşkoprizâde ve Zühdi Cârullah da 80 (699) yılı civarında doğan Vâsıl ile Amr’ın yirmi yaşından önce Hasan-ı Basrî’nin meclisinden uzaklaşmalarının zor olduğunu göz önünde bulundurarak Mu‘tezile’nin onun ölümünden sonra ortaya çıkmış olabileceğini kaydetmektedir.²³ Mu‘tezile’nin gelişmesi daha fazla Abbâsîler döneminde olmuştur.²⁴

¹⁸ el-Kehf 18/16; Meryem 19/48.

¹⁹ Ebü’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî, *Fazlü’l-i’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, nşr. Fuâd Seyyid (Tunus: y.y., 1393/1974), s. 165-166; Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, nşr. Susanna Diwald-Wilzer (Beirut 1380/1961), 2.

²⁰ Belhî, *el-Makâlât: Zikrû’l-Mu‘tezile*, s. 115.

²¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtihu’l-‘ulûm*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî (Beirut: Dârü’t-Türas,1409/1989), s. 18.

²² Belhî, *el-Makâlât: Zikrû’l-Mu‘tezile*, s. 64.

²³ Taşkoprizade, *Miftâhu’s-sa‘âde*, 2/36-37.

²⁴ Halife Ebü Ca‘fer el-Mansûr ile Amr b. Ubeyd arasındaki dostluk bilinmektedir. Bununla birlikte Amr, halifenin destek davetlerine olumlu cevap vermeyerek kendilerini serbest bırakmasını istemiştir. Daha sonra halife, Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye isyanında onu destekleyen Mu‘tezililer’i takip altına alır, bunların bir kısmı buldukları yerde gizlenirken bir kısmı Horasan, Yemen, Taberistan ve Mağrib’e göç eder. Hârûnürreşid’in iktidara gelmesiyle Mu‘tezililer yeniden itibar görmeye başlarlar. Mu‘tezilî âlimlerin bilgisine ve ikna gücüne önem veren halife, bazılarını tebliğ ve irşad için Çin’den Bizans’a kadar uzanan birçok bölgeye gönderir. Daha sonra Me’mûn, Ehl-i sünnet’e ve Şia’ya karşı

Hanefî oluşu hakkında tereddüt bulunmayan pek çok âlimin aynı zamanda Mu'tezilî olduğu yönünde gerek bağımsız tabakat eserlerinde, gerekse Mu'tezilî tabakat kitaplarında ifade edilmektedir.²⁵ Âsâ b. Ebân (ö. 221/836), Muhammed

Mu'tezilîler'den istifade etme siyaseti güder. Bişr b. Mu'temir, Sümâme b. Eşres ve İbn Ebü Duâd gibi Mu'tezile âlimleri halifeyi etkileyerek mezheplerini sarayın resmî ideolojisi haline getirirler. Özellikle vezirlîğe tayin ettiği İbn Ebü Duâd'ın telkinleriyle Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini benimseyen halife 218 (833) yılından itibaren bu fikri reddeden kadınlara ve âlimlere baskı uygular. Mu'tasım-Billâh ve Vâsih-Billâh devirlerinde de aynı uygulama devam eder. 232'de (847) iktidara gelen Mütevekkil-Alellah ise devletin Mu'tezile'yi destekleme siyasetine son verir. Öte yandan Mu'tezile'den ayrılan İbnü'r-Râvendî'nin Şîa'ya katılması, bilhassa Mâtürîdî ile Eş'arî'nin Sünnî kelâm ekollerini kurlmaları Mu'tezile için ağır bir darbe olmuş, bundan sonra Mu'tezile zaman zaman kendini toparlamışsa da varlığını uzun süre devam ettirememiştir. Abbâsiler'in merkezî otoriteyi kaybetmesi üzerine 320 (932) yılından itibaren kurulmaya başlanan bölgesel yönetimlerden Büveyhiler döneminde ikinci Büveyhî hükümdarı Adudüddeve'nin Mu'tezilî âlim ve devlet adamı Sâhib b. Abbâd'ı vezir yapması ve Kâdî Abdülcebbar'ın kâdılıkudâtlığa tayiniyle mezhep yeni bir canlılık kazanır, önemli mevkilere Mu'tezilîler getirilir. Fakat Sâhib b. Abbâd'ın ölümünden sonra Mu'tezilîler tekrar gözden düşer, Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'ın kendilerine cephe almasıyla çöküşleri hızlanır. Gazneli Mahmud'un 420 (1029) yılında Rey'i ele geçirek Büveyhî Hükümdarı Mecdüddeve'yi bertaraf etmesi üzerine burada bulunan Mu'tezilîler Horasan bölgesine göç eder. Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 429'da (1037) Rey'i ele geçirmesi, 447 (1055) ve 450 (1058) yıllarında Bağdat'a giderek halifeyi ziyaret etmesi, Abbâsiler nezdinde Selçuklular'ın itibarının artmasına ve Mu'tezile'nin yeniden canlanmasına yardımcı olur. Çünkü Tuğrul Bey'in veziri Kündürî mezhep taassubundan dolayı veya siyasi sebeplerle onları desteklemektedir. Kündürî, Mu'tezilîler'i önemli mevkilere getirir, bid'atçı olarak nitelenen Eş'arîler Selçuklu sınırlarının dışına çıkarılır. Ünlü mutasavvıf Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Tuğrul Bey'in huzuruna çıkıp bu haksızlıkları önlemesini rica eder, hadis âlimi Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî de Kündürî'ye bir mektup yazarak baskıların kaldırılmasını ister, fakat her iki girişim de etkili olmaz. Nihayet 456 (1064) yılında Kündürî'nin görevden alınıp hapse konulması ve bir yıl sonra öldürülmesiyle Mu'tezile'nin siyasi desteği sona erer. Ebü Ali Muhammed b. Ahmed gibi Mu'tezile âlimlerinin çabaları da neticesiz kalır. Alparslan'ın veziri ve koyu bir Eş'arî taraftarı olan Nizâmülmülk sürgüne gönderilen 400 civarındaki Sünnî âlimin geri dönmelerini sağlar ve bunlar adına medreseler açtırılır. Nizâmülmülk'ün verdiği destekle Eş'arîlik canlanır. Cüveynî ve Gazzâlî gibi otoritelerin yönelttiği tenkitler sonucu Bağdat ve civarında tutunamayan Mu'tezilîler, Horasan ve Hârizm bölgelerine göç ederler. Burada Mu'tezilî gelenek Ebü Mudar Mahmûd b. Cerîr el-İşfahânî ve öğrencisi Cârullah ez-Zemahşerî tarafından devam ettirilir. Özellikle Zemahşerî, el-Keşşâf adlı tefsiriyle Mu'tezilîler kadar Sünnîler tarafından da takdir görülür. Bu bölgede de kesintiye uğrayan Mu'tezilî gelenek, Mutarrizî ve Abdülcebbar b. Abdullah el-Hârizmî gibi âlimlerin devam ettirme girişimlerine rağmen başarılı olamaz. Sonraki dönemlerde Mu'tezile, Sünnî dünyadan uzaklaşmışsa da tamamen yok olmamış, daha önce Vâsıl devrinde Zeyd b. Ali, Me'mûn döneminde Kâsım b. İbrâhim er-Ressî tarafından başlatılmış olan Mu'tezile-Şîa yakınlığı Yemen Zeydîliği ve kısmen İmâmîyye içinde varlığını sürdürmüştür. Nitekim Zeydî âlimi İbnü'l-Murtazâ onları savunmakta, Makbilî ise usûlü'd-dinde Zeydiyye ile Mu'tezile'nin aynı görüşlere sahip olduğunu, ayrıldıkları tek meselenin imâmetten ibaret bulunduğunu kaydetmektedir. Kâdî Abdülcebbar, kendi devrine kadar geçen sürede yaşayan Mu'tezile ricâlini on tabaka halinde zikretmekte, İbnü'l-Murtazâ ise Hâkim el-Cüşemî'nin eklediği iki tabaka ile birlikte bu sayıyı on ikiye çıkarmaktadır. Basra ve Bağdat Okulları Abbâsiler devrinde Mu'tezile mezhebi Basra (Basriyyûn) ve Bağdat (Bağdâdiyyûn) kollarına ayrılmış, bu kollar zamanla iki okul haline dönüşmüştür. Her iki okul da beş esası kabul etmekle birlikte ayrıntıda farklı görüşler benimsemiştir. Ebü Reşîd en-Nisâbüri, "el-Mesâ'il fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdâdiyyin" adlı eserinde kendi döneminde Bağdat okulunu temsil eden Ebü'l-Kâsım el-Belhî ile Basra okulunu temsil eden Ebü Hâşim el-Cübbâi arasındaki ihtilâflı meselelerin sayısının 155 olduğunu kaydetmekte, Malatî ise bu sayının -herhalde çokluktan kinaye olarak-1000'i aştığını söylemektedir. Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, s. 213-333; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 9-119; el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 33.

²⁵ Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbârü Ebi Hanîfe ve aşhâbih*, (Beyrut: Dârü't-Türas, 1405/1985), s. 165.

b. Şucâ es-Selcî (ö. 266/880), Ebû Saîd el-Berdaî (ö. 317/930), Ebu'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981), Saymerî (ö. 436/1045) bunlar arasında sayılabilir.²⁶ Aynı durumda olan ve Hanefî kaynaklarda adına rastlanan isimlerden biri de Hanefî ve Mu'tezilî âlim Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar b. Mahmud ez-Zahidî el-Harizmî el-Gazminîdir. Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar b. Mahmud ez-Zahidî'nin hem Hanefî mezhebine, hem de Mu'tezile'ye nispeti konusunda bir tereddüt bulunmadığı gibi, onun hem fıkıh hem de kelâm alanında birçok eser telif ettiği de bilinmektedir. Buna karşılık onun Hanefî mezhebi içindeki konumu, Mu'tezile içerisindeki konumuna kıyasla oldukça geri plandadır. Zâhidî, ilmi çalışmalar için Rûknü'l-eimme Abdülkerîm b. Muhammed el-Medînî es-Sabbâgî, Ebû'l-Meâlî Tâhir b. Muhammed el-Hafsî, Necmeddin Kâsım b. Muhammed el-Hayyâz ve Şemseddin Muhammed (Ahmed) b. Abdülkerîm et-Türkistânî'den fıkıh, Sadrülkurrâ Yûsuf b. Muhammed el-Kaydî el-Hârizmî'den kıraat, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'den kelâm dersleri başta olmak üzere pek çok ünlü âlimden ders aldığı gibi birçok kişiye de ders verdi. Bir dönem Bağdat'a gidip ileri gelen âlimlerle münazaralar yapan Zâhidî daha sonra Anadolu'ya geçip Karamanoğulları'nın idaresi altındaki Lârende'de (Karaman)

²⁶ Fakih kimlikleri belirgin olup itikatta Mu'tezile'yi benimseyenlerden biri de 370/981'de ölen Ebu Bekr er-Râzî el-Cessâs'dır. 305/917 yılında dünyaya gelen Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, Bağdat'a gelerek Kerhî'den fıkıh tahsil etmiştir. Kerhî'nin yanında onun öğrencilerinden olan ve yine Mu'tezilî kimliği ile bilinen Ebû Sehl ez-Züccâcî'den de ilim tahsil etmiştir. İbnü'l-Murtazâ onun ismini hem Mu'tezile'nin on ikinci tabakası içerisinde, hem de fukaha tasnifi içerisinde zikretmiş, ancak onun biyografisine fukaha tasnifi içerisinde yer vermiştir. Hâkim el-Cüşemî ise Uyûnu'l-Mesâil'de onun ismine fukahadan adl görüşünü benimseyenlerin arasında yer vermiştir. Cessas'ın i'tizâl fikrine meylettğine bazı yazarlar tarafından atıfta bulunulmuştur. Zehebî, Cessas'ın i'tizâl fikrini benimsemesinin delili olarak eserlerinde geçen rü'yetullah gibi fikirlerinin yer aldığını ifade etmektedir. Cessas'a i'tizâl görüşünün nispet edilmesinin bizzat kendi eserlerinde yer alan görüşleri vasıtasıyla olması onun Mu'tezilî kimliğini teyit imkânı vermektedir. Konu ile ilgili çalışmasında Özen, Cessas'a ait eserlerde yer alan Mu'tezile ile uyumlu görüşlerini ortaya çıkarmış ve onun Mu'tezilî olduğunu söylemenin sağlam bir temele dayandığını tespit etmiştir. Özen'in bu tespitleri Hanefî-Mu'tezilî bir şahsın i'tizâl kimliğini değerlendirme yöntemi açısından son derece önemlidir ve eserleri nispeten günümüze ulaşmış diğer Hanefî-Mu'tezilî şahısların da bu yöntem ile değerlendirilmesi, Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisinin tüm unsurları ile ortaya çıkarılması açısından önem arz etmektedir. Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve aşâbih*, s. 166-167; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 118-130; Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu 'Uyûni'l-mesâ'il* (San'a: el-Câmiu'l-kebir Kütüphanesi, 212), 21a; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehabî, *Şiyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: beyrut 1405/1985), 16/341; Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2018), 218.

bir müddet ikamet etti. Burada fıkıh dersleri verdi.²⁷ Anadolu'da kaldığı sürede fakihlerle müzakerelerde bulundu, ilmî birikimi ve anlatımıyla halkın sevgisini kazandı. İbni Âbidîn'in de ifade ettiği gibi ilimde bilhassa fıkıhta meşhur oldu.²⁸ Zâhidî'nin hukuk çalışmaları Anadolu'da büyük ilgi gördü. Zâhidî daha sonra memleketi Hârizm'in merkezi Cürçâniye'ye (Gürgenç) döndü. ameli olarak Hanefî, itikadi olarak ehlül'l-adl ve't-tevhid doktrinine mensup²⁹ olan Zâhidî *Er-Risâletü'n-Nâsırıyye* adlı eserini tamamladığı 21 Cemâziyelâhir 658'den (3 Haziran 1260) sonra vefat etti.³⁰

Eserlerinde Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Kadî Abdülcebbar, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Zemahşerî, Hâkim el-Cüşemî ve Mutarrizî gibi tanınmış ehlül'l- adl ve't-tevhid (Mu'tezile) İmamlarından gerek kelâma gerekse fıkha dair görüşler naklederek onları benimseyen bir çizgide yer alır. İbnü'l-Vezîr, Zâhidî'nin ehlül'l- adl ve't-tevhid (Mu'tezile) âlimlerinden Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin mezhebini destekleyenlerden biri ve onun takipçilerinin imamı olduğunu belirtmektedir.³¹

3. Hocaları

Zâhidî, Harizm'de aralarında Burhânu'l-Eimme Muhammed b. Abdi'l-Kerîm et-Türkistânî el-Harizmî, Alâuddîn Sedîd b. Muhammed el-Hayyâtî, Kâdî Fahrüddîn Bedî' b. Ebî Mansûr el-A'rabî el-Kubaznî (veya el-Kuzabnî), Necmüddîn Ebü'l- Meâlî Tâhir b. Muhammed b. İmrân el-Hafsî, Kur'ân âlimi Reşîdüddîn Yusuf b. Muhammed el-Kandî el-Harizmî, Rüknuleimme Abdülkerîm b. Muhammed el- Medînî es-Sabbâg, hadis âlimi Sirâcüddîn Muhammed b. Ahmed el-Kuzebnî, Ebü'l- Fazl Sâbit b. Muhammed b. Ömer el-Çağmîni, Belağatçı Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî ve dilci Burhânüddîn Nâsır b.

²⁷ Ebü'l-Hasenat, Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevi, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, tashih ve ta'lik Muhammed Bedreddîn Ebü Firas en-Na'sani (Kahire: Dârü'l-Kitabî'l-İslami, ts.), s. 212; el-Kefevî, *Ketaibü A'lamu'l-ahyar min Fukahai'l-Mezhebi'n-Numani el-Muhtar*, (İstanbul: irşad kitabevi, 1. bs. ts.), s. 262.

²⁸ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz el- Hüseyinî ed-Dımaşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz (İstanbul: Şamil Yayinevi, 1992), 1/205.

²⁹ Özen, "ez-Zâhidî", 44/81-82.

³⁰ Özen, "ez-Zâhidî", 44/81-82.

³¹ Özen, "ez-Zâhidî", 44/81-82.

Abdisseyid el-Mutarrîzî gibi pek çok âliminden ders aldı.³² Sık sık nakilde bulunduğu Sabbâğî'den “Kayınpederim” olarak kayıtlamasından Zâhidî'nin bu zatın damadı olduğu anlaşılmaktadır.³³

3.1.Burhânu'l-Eimme et-Türkistânî

Burhânu'l-Eimme Muhammed b. Abdi'l-Kerîm et-Türkistânî el-Harizmî, fıkıh alanında Zâhidî'ye hocalık yapmıştır. Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*'de Burhân nisbesiyle tanınan âlimleri sayarken et-Türkistânî'yi de aralarında zikreder. Bir anlamda et-Türkistânî'nin Hanefilerde Burhân nisbesiyle tanınan âlimlerden olduğunu belirtir.³⁴ Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*'de et-Türkistânî'nin Ömer Nesefî'nin öğrencisi Muhammed b. el-Hüseyn el-Kasani'den fıkıh öğrendiğini, el-Kunye sahibi İmam Zâhidî'ye de fıkıh alanında hocalık yaptığını ifade etmektedir.³⁵ Her iki kaynakta da Burhânu'l-Eimme et-Türkistânî'nin doğum ve vefat tarihinden bahs edilmemektedir. Tabakat kitaplarında da bu konuda bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.2.Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî

Meşhûr bir Arap dili ve belâğati âlimi olan Sirâcuddin Yusuf b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Ali Ebû Yakub es-Sekkâkî el-Hârizmî Hârizm'de doğdu, 627(1229) yılında Fergana'da vefat etti. Kuraşî, Sekkâkî'nin hocalarından Sedîd el-Hayyâtî ve Mahmûd b. Sâid el-Hârisî'yi zikreder.³⁶ Sekkâkî, Hanefî fâkihleri arasında yer alır. En önemli eseri *Miftâhu'l-Ulûm*'dur.³⁷

³² Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s. 212-213; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/166.

³³ Ebû'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî, *el-Müctebâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1262), 303a.

³⁴ Burhân nisbesiyle tanınan âlimler: Mansûr b. Muhammed, Burhânü'l-kâfî, Burhânü't-tercümânî, Burhânü Sâhibî'l-muhîr, Burhânüddin Sâhibü'z-zehîre, Burhânüddin es-Sadr, Burhân es-Semerkandî. Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/364.

³⁵ Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s. 212-213.

³⁶ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/224.

³⁷ Mehmet Sami Benli, “Miftâhu'l-ulûm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/20; Muhammed b. Ahmed ed-Düsûkî, *Hâşiyetü'd-düsûkî âlâ Muhtasari's-sa'di Şerh-ı Telhisi'l-miftâhi*, thk. Halil İbrahim Halil (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1423, I-IV), 1/222-223.

3.3.Burhânuddîn el-Mutarrîzî

Burhânuddîn Nâsır b. Abdisseyyid Ebu'l-Mekârim b. Ali el-Mutarrizî'dir.³⁸ Bazı kaynaklarda ismi Nâsiruddîn olarak geçmektedir.³⁹ Ziriklî, Hârizm'de doğduğu için kendisine el-Hârizmî nisbesi de verildiğini söyler.⁴⁰ Ancak Mutarrizî nisbesi daha fazla şöhrat bulmuştur. Bu nisbenin, kelimenin sözlük anlamı olan süslemecilikle ilgisine tabakat kitaplarında temas edilmemektedir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Zemahşerî, (v. 538/1144) yılında Harizm'de vefat etmiştir. Aynı yıl ve aynı yerde de Mutarrizî dünyaya geldiği için kendisine “Halifetü'z-Zemahşerî” de denmiştir.⁴¹ el-Mutarrizî 610 (1212) tarihinde vefat etmiştir. Öğrenimine ilk olarak babası Ebü'l-Mekârim Abdüsseyyid'den başlamıştır. Daha sonra Zemahşerî'nin talebesi olan ve “Hârizm Hatibi” olarak bilinen Ebü'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed'den ilim tahsil etmiştir. Ayrıca Hadis ilmini Ebu Abdullah Muhammed b. Ali et-Tâcir'den tahsil etmiştir.⁴² Zâhidî'den başka Kasım b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Harizmî (v. 617/1220),⁴³ ve Muhammed b. Abdüsettar b. Muhammed el-İmâdî el-Kerdârî (v. 642/1244)⁴⁴ kendisinden ders almıştır. *Kitâbü'l- Misbâh fi'n Nahv*,⁴⁵ *el-Müğrib fi*

³⁸ Hayreddin b. Muhammed b. Mahmud b. Ali ez-Ziriklî, *Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1969), 8/311; İbn Kutluboğa, *Tacü't-Teracim*, s. 274.

³⁹ Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s. 218.

⁴⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/311.

⁴¹ M. Sadi Çöğenli, “el-Mutarrizî Hayatı ve Eserleri”, *Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* (Erzurum: Edebiyat Bilimleri Araştırma yayınları, Sayı: 18, 1990), s. 75

⁴² Çöğenli, *el-Mutarrizî Hayatı ve Eserleri*, s. 75; Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s. 218.

⁴³ Kasım b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Harizmî h. 555 yılında dünyaya gelmiş, Mutarrizî'den Arapça ve Fıkıh eğitimi almıştır. Eserleri: “ez-Zevâyâ ve'l-Habâyâ”, “Bedâiu'l-Mülâh” ve Zemahşerî'nin “el-Mufassal”'ına yazmış olduğu “et-Tecmîr fi Şerhi'l Mufassal”, 617/1220 yılında Moğollar tarafından öldürülmüştür. İbn Kutluboğa, *Tacü't-Teracim*, s. 50.

⁴⁴ Mutarrizî'nin talebelerinden ve Hanefî fakihlerindedir. Fıkıh Usulü ilmini yeniden ihya ettiği söylenmektedir. 642/1244 yılında Buhara'da vefat etmiştir. Kuraşi, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/228-230.

⁴⁵ Oğlu için yazmıştır. “Kitâbü'l- Misbâh fi'n Nahv”, Nahivle ilgili bir eserdir. “Misbâh, beş bölümden oluşmaktadır. 1-“el- Istulâhâtü'n-Nahviyye”, 2-“el-Avâmilü'l-Lafziyyetü'l-Kıyâsiyye”, 3- “el-Avâmilü'l-Lafziyyetü's-Sema'iyye”, 4-“el-Avâmilü'l-Ma'neviyye”, 5- “Füsülü'l-Arabiyye”. Mustafa b. Abdullâh Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an Esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. M. Şerafeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge (İstanbul: Maarif Matbaası, ts.), 2/1760.

Tertibi'l- Mü'rib,⁴⁶ *el-Îzâh fî Şerhi'l-Makâmât li'l-Harîrî*,⁴⁷ *Muhtasarı İslâhi'l-Mantık*,⁴⁸ *el-İknâ limâ Hüviye Tahte'l-Kınâ*⁴⁹ gibi eserleri vardır.

3.4.Reşîdüddîn el-Harizmî

Reşîdüddîn Yusuf b. Muhammed el-Kandî (el-Feydî) el-Harizmî. Harizmlî Kurrâların başı idi. Hüsâmü'l-eimme'den tefsir okudu. Zâhidî'den başka Seyfüddîn el-Bâhirzî ve Necmüddîn el-Kerderî'de kendisinden kırâat dersi aldı.⁵⁰ Kaynaklarda vefatına rastlanmamıştır.

3.5.Sedîd el-Hayyâtî

Alâuddîn Sedîd b. Muhammed el-Hayyâtî. Kuraşî, Mahmûd b. Sâid el-Hârisî ile birlikte Sekkâkî'nin hocalarından saydığı Sedîd el-Hayyâtî'nin “*Şeyhulislam*” ile lakaplandığını zikreder. Fıkıh hocası, Ebû İshak el-Hâfız'dır.⁵¹

3.6.Ebû'l-Meâlî el-Hafsî

Necmüddîn Ebû'l-Meâlî Tâhir b. Muhammed b. İmrân el-Hafsî. Usûlü Fıkıh hakkında *el-Fusûl fî İlmi'l-usûl* adında bir eseri vardır⁵². Zâhidî'den başka *Mültekâ'l-Bihâr* sahibi Muhammed b. Muhammed Ebu'l-Mefâhîr⁵³ es-Sedîdî de (593/655) öğrencilerinden sayılır.⁵⁴ Tabakat kitaplarında kendileri hakkında bilgi bulamadığımız fakat Zâhidî'nin hocaları arasında sayılanlardan ve kendilerinden

⁴⁶ Hanefî fıkıhı ile ilgili bir fıkıh sözlüğüdür. Mutarrızî'nin şöhret bulan eserlerindedir. Kâtip Çelebi eserin, Ezherî'nin (v. 370), “*ez-Zâhir fî ğaribi'l-Fıkh*”ının Şâfiîler arasında gördüğü rağbeti Hanefî'ler arasında gördüğünü belirtir. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1708.

⁴⁷ Çöğenli, *el-Mutarrızî*, s. 84.

⁴⁸ Tabakat kitaplarında ismi geçen bu eser tanımış dilci İbnu's-Sikkî'tin (v.244) dil ile ilgili İslâhu'l-Mantık adlı eserinin muhtasarıdır. Çöğenli, *el-Mutarrızî*, s. 84.

⁴⁹ Müterâdif kelimeler lügatçesidir. Bu eseri de oğlu için yazmıştır. Eser basılmamış olup henüz yazma halindedir. Çöğenli, *el-Mutarrızî*, s. 83.

⁵⁰ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/233.

⁵¹ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/305.

⁵² Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 1/266.

⁵³ İbn Kutluboğa, bu fakihin künyesini Ebu'l-Müeyyed olarak zikreder. İbn Kutluboğa, *Tacü'l-Teracim*, s. 22.

⁵⁴ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/132.

hadîs dinlediği kişilerden Ebü'l-Cenâb Ahmed b. Ömer el-Habûkî ile Ahmed b. Müeyyed el-Mekkî el- Hârizmî de zikredilmektedir.⁵⁵

4.Öğrencileri

Zehebî (v. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sında isim vermeden, Zâhidî'den fıkıh öğrenenlerin sayısı hayli fazla olduğunu söyler.⁵⁶ Tesbit edilebilen öğrencileri Muhammed b. Ebî'l-Kâsım b. Sâlih el-Hârizmî, Sekkâkî'nin de öğrencisi olan Şemsüddîn Muhammed b. Ebî'l-Kâsım b. Sâlih el-Mu'izzî (v. 673/1274'ten sonra), Ebü' Âsım Fahrüddîn Ali b. Ömer b. el-Celîl b. Ali el-Fakihî el-İsfenderî (v. 698/1299), Ebü'l-'Âlâ Şemsüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Kelâbâzî el-Buhârî el-Farazî (v. 700/1300), Radiyyüddin Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim el-Burhânî, Ebü Halîfe Abdülazîz b. Abdüsseyyid el-Bâzegânî el-Hârizmî gibi âlimlerdir.⁵⁷

5.Eserleri

Moğol istilâsı sebebiyle pek çok âlim hayatını kaybetmiş ya da sürülmüştür. Bunun sonucunda İslâmî ilimlerde büyük bir boşluk ortaya çıkmıştır. Bu boşluğu doldurmak ve geçmişin birikimini geleceğe aktarmak için Sadrülkurrâ Yûsuf b. Muhammed el-Kaydî el-Hârizmî'den kıraat, Ebü Ya'kûb es-Sekkâkî'den kelâm, muhtesip Alâeddin Sedîd b. Muhammed el-Hayyâtî, Kadı Fahreddin Bedî' b. Ebü Mansûr el-Arabî el-Kuzebnî, Sirâcüddin Muhammed b. Ahmed el-Kuzebnî, Rüknüleimme Abdülkerîm b. Muhammed el-Medinî es-Sabbâgî, Ebü'l-Meâlî Tâhir b. Muhammed el-Hafsî, Necmeddin Kâsım b. Muhammed el-Hayyâz ve Şemseddin Muhammed (Ahmed) b. Abdülkerîm et-Türkistânî'den fıkıh, Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddin-i Kübrâ'dan ve daha başkalarından hadis, Ebü'l-Fazl Sâbit b. Muhammed b. Ömer el-Çağmîni, Sekkâkî ve Nâsirüddin el-Mutarrizî'den edebiyat ve belâgat tahsil eden⁵⁸ Zâhidî,

⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/371.

⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/371.

⁵⁷ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 3/623; İbn Kutluboğa, *Tacü't-Teracim*, s. 295; el-Kefevî, *el-Külliyât*, vr. 262b; Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s. 231; Ebü'r-Reca Necmüddîn Muhtar b. Mahmud ez-Zâhidî, *er-Risaletü'n-Nâsirîyye*, thk. Muhammed el-Mısri (Küveyt: y.y.,1414/1994), s. 9-15; Öğrencisi Şemseddin el-Muizzî biri Anadolu'ya yerleştiğini, diğeri Bağdat'a gideceğini duyduktan sonra Zâhidî için iki kaside yazmıştır. el-Kefevî, *el-Külliyât*, vr. 262a-b; Özen, "ez-Zâhidî", 44/83.

⁵⁸ Özen, "ez-Zâhidî", 44/82.

öğrencilerine verdiği dersleri ve ilmi çalışmaları ile nesiller arasında bir köprü vazifesini görmüştür. Bu bakımdan eserleri, Hârizm ulemâsının ve bilhassa kendi hocalarının fikirlerine geniş yer vermesiyle de Hanefî fıkıh literatürü içinde ayrı bir öneme sahip olmuştur. Eserlerinde Hanefî âlimlerinin görüşleriyle ilgili açıklama ve değerlendirmeler de yapmış, onların arasında gerek bölgelerin gerekse dönemin şartlarını dikkate alarak tercihlerde bulunmuş ve yeni ortaya çıkan meseleler hakkında yeni fikirler ileri sürmüştür⁵⁹. Eserlerinde “el-fitnetü'l-âmme, el-istilâü'l-âm” gibi ifadelerle andığı Moğol istilâsı sırasında yaşanan acı olayları tasvir etmiş ve bu istilâlar dolayısıyla Müslümanların karşılaştıkları fikhî meselelere çözüm getirmeye çalışmıştır. ez-Zâhidî hadîs ve usûl gibi İslâmî ilimlerin birçok alanıyla ilgilenmiştir. Ancak özellikle fıkıh ve kelâm sahasına ağırlık verdiği görülmektedir.

5.1. Fıkha Dair Eserleri

Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar b. Mahmud ez-Zâhidî fıkıh alanında çok önemli eserler meydana getirdiğini kendisinden bahseden kaynakların çoğunda bulunabilmektedir.⁶⁰ Buna karşılık Hanefî mezhebi içindeki konumu oldukça geri planda kalmıştır.⁶¹ Mezhepsel kaygılar taşıyan kimi Hanefî fakihleri tarafından bu yönde gayret bile sarf edildiği söylenirse abartılı bir iddia olmaz.⁶² Oysa Moğol istilâsı sebebiyle pek çok âlimin hayatını kaybetmesi sonucu İslâmî ilimlerde ve özellikle fıkıh sahasında ortaya çıkan boşluğu doldurmaya çalışan Zâhidî, eserleri günümüze ulaşamayan birçok âlimin hemen her konudaki içtihatlarını günümüze aktararak nesiller arasında bir köprü vazifesini görme gayreti göstermiştir. Ayrıca Fıkıh alanındaki eserleri, Mu'tezilî- Hanefî ulemâsının ve bilhassa kendi

⁵⁹ Özen, “ez-Zâhidî”, 44/82.

⁶⁰ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/166; Bağdatlı İsmâil Paşa b. Mehmed Emin el-Babanî, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin*, nşr. Kılıslı Rifat Bilge (İstanbul: Maarif Matbaası, 1955), 2/423; Taşkoprızade, *Miftâhü's Saâde*, 2/253; Özen, “ez-Zâhidî”, 44/83; Mahmut b. Süleyman el-Kefevî, *Ketaibü A'lamu'l-ahyar min Fukahai'l-Mezhebi'n-Numani el-Muhtar*, thk. Safvet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker, Güneş Öztürk (İstanbul: İrşad kitabevi, 1. bs., 2017), 2/4.

⁶¹ Özen, “ez-Zâhidî”, 44/83.

⁶² Zâhidî'nin itikadî konularda Mu'tezile mezhebini benimsemesi özellikle Sünnî Hanefiler arasında fetvalarına güven problemini ortaya çıkarmıştır. Fikirleri başka kaynaklar tarafından desteklenmedikçe itibar edilemeyeceği görüşü İbn Vehbân ve Seriyüddin İbnü's-Şihne tarafından dile getirilmiştir. Bu görüş Pir Mehmed Üskübî, Muhammed b. Abdullah et-Timurtâşi, Alâeddin el-Haskefi, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, İbn Âbidîn âlimer tarafından desteklenmiştir. İbn Abidin, *Redd'ül-Muhtar*, 1/80; Ebû'l-Berekât Seriyüddin İbnü's-Şihne, *Taşîlül 'ikdi'l-ferâ'id (fevâ'id) bi-tekmili Kaydi's-şerâ'id* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 848), vr. 84a-b; Özen, “ez-Zâhidî”, 44/83.

hocalarının ictihatlarına da geniş yer vermiştir.⁶³ Bu nedenle ez-Zâhidî'nin fıkıh alanındaki *Ḳunyetü'l-Münye*, *el-Müctebâ* ve *el-Hâvî* adlı eserleri kendisinden sonraki âlimlerin dikkatini çekmiştir. İbn Nuceym *el-Bahrü'r-râik*⁶⁴ ve İbn Âbidîn '*Reddü'l-muhtâr*'da,⁶⁵ Molla Aliyyu'l-Kari, *Mirkatü'l-mefâtiḥ şeru mişkâtü'l-mesâbih*'de,⁶⁶ Ali Haydar Efendi *Meccelletü'l-ahkâmi'l-adliyye* şerhinde⁶⁷ ve diğerleri⁶⁸ eserlerine çokça atıfta bulunmuşlardır.

5.1.1 *Ḳunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ğunye*

İslam coğrafyası işgal edilmiş, fakihler sayıca azalmış, bu sebeple çözüm bekleyen pek çok yeni fikhî mesele ortaya çıkmıştı. Bu meseleleri çözmek ve ihtiyaca cevap olmak için İmam Zâhidî, Hanefî fıkıh eserlerinde yer alan ve almayan meselelere dair soru ve cevapları çok geniş biçimde derleyen hocası Fahreddin Bedî'in *Münyetü'l-fukahâ* adlı eserini ihtisar edip yeniden düzenleyerek bir anlamda özünü çıkararak *Ḳunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ğunye* adlı eseri meydana getirmiştir. *Münyetü'l-fukahâ*'da açık isimleri verilen müellifler ve eserler bu kitapta rumuzlarla kaydedilmiş, bu rumuzların karşılıkları alfabetik olarak eserin başında sıralanmıştır. *El-Ḳunye*'nin sonunda, haklarında Hanefî mezhebi imamlarından rivayet bulunmayan ve sonraki dönem âlimleri tarafından yeterli cevap verilemeyen bazı konulara ait muhtelif meseleler verilmiştir. Bazı bilginlerin itikadî mezhep farkı yüzünden rivayetlerini zayıf gösterme yoluna gittikleri ve mezhepsel taassubu öncelikleri söylenmektedir. İçlerinde Birgivî'nin de bulunduğu kimi âlimler bu eseri muteber sayılan eserlerden kabul ettikleri halde müellifi Mu'tezilî olduğu için kendileri tarafından rivayetlerinin zayıflığından dem vurulmaktadır.⁶⁹ *el-Ḳunye*'nin içinde Hârizmli

⁶³ İbn Âbidîn, *Redd'ül-Muhtar*, 1/205.

⁶⁴ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, nşr. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-İhya, 1418/1997), 5/231.

⁶⁵ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/371- 372.

⁶⁶ Ali el-Kârî, *Mirkatü'l-mefâtiḥ şeru mişkâtü'l-mesâbih*, nşr. Sıdkî M. Cemil el-Attâr (Beyrut: y.y., 1412/1992), 4/1556.

⁶⁷ Ali Haydar b. Dardağanzâde Mehmed Emin Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, Mütercim: Fehmî el-Hüseynî (İstanbul: y.y., 1330), 1/611.

⁶⁸ İbnü's-Şihne'nin Tafşilü 'ikdi'l-ferâ'id'i, Fetâvâ-yı Hindiyeye gibi eserlerde Zâhidî'nin *Ḳunyetü'l-Münye*, *el-Müctebâ* ve *el-Hâvî* adlı eserlerinden yapılan nakillerin çokluğu, onun mezhep içinde ihmal edilemez bir konum elde ettiğinin göstergesi kabul edilmektedir. Özen, "ez-Zâhidî", 44/83.

⁶⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/ 1357; Özen, "ez-Zâhidî", 44/82.

ulemânın bazı fetvalarında, Hârizm⁷⁰ lisanıyla zikredilen ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadelerin tamamı Celâleddin b. Muhammed el-Îmâdî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Bu çeviri *el-Kunye*'nin bazı yazma nüshalarının sonuna eklenmiştir.⁷¹ Şükrü Özen'nin aktardığına göre Zeki Velidi Togan tarafından tanıtılıp eski Hârizm dili bakımından önemine dikkat çekilmiştir. Bunun yanında MacKenzie *The Khwarezmian Element in the Qunyat al-munya* adlı eserinde Saint Petersburg'daki bir yazmasını esas alarak tercüme risâlenin tıkpı basımını, Arap alfabesiyle yazımını ve İngilizce tercümesini, ayrıca Hârizm dilindeki ifadelerin Latin harfleriyle transliterasyonunu vermiştir. A. A. Frejman (Freyman) *el-Kunye*'deki eski Hârizmce ifadeleri konu alan Rusça bir makale kaleme almıştır. Cemâleddin Konevî, *Kunyetü'l-Münye*'deki sık karşılaşılan ve fetvada güvenilir olan meselelerden *Biğyetü'l-Kunye* adıyla bir seçme yapmıştır.⁷² *Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ğunye* adlı eserin mukaddimesinde Zâhidî, kitap isimleri ve fakihler için rumuzlar kullandığını zikretmiş, bu rumuzların karşılıklarını alfabetik olarak eserin başında sıralamıştır. *Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ğunye*'nin âlim isimlerini ve kitaplarını iki farklı tablo olarak verdik.

Tablo 1: *Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ğunye* 'de geçen âlim isimleri:

1	أصغر: ابن وليد السمرقندي صاحب جامع الأصغر	2	بت: برهان ترجمان
3	بخ: بكر خواهر زاده	4	بس: برهان سمرقندي
5	بق: بقالي	6	بك: برهان كاتي
7	به: برهان الدين	8	ث: أبو الليث أو الغياثي
9	حم: أبو حامد	10	خج: خجندي

⁷⁰ Ebu'l-Fadl Cemalu'd-din Muhammed b. el-İzz b. el-Mukerrem el- Ensârî, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*(Kahire: Dâru'l-Maarif Neşri, I-XV, ts.), s. 241.

⁷¹ Zâhidî, *Kunyetü'l-Münye* (Esad Efendi, 1086),1a.

⁷² Özen, "ez-Zâhidî", 44/82.

سبح/سبيح:إسبيحجابي	12	خو: خميد ويري	11
شح: شمس الأئمة الحلواني	14	سي: سيف سائلي	13
شز: شمس الأئمة الأوزجندي	16	شح: شمس الأئمة السرخسي	15
شه: شاب أمامي	18	شم: شرف المكي	17
ضح: ضياء حجي	20	صش: الصدر الشهيد	19
ظت: ظهير الدين التمرثاشي	22	طح: الطحاوي	21
عت: عمر الترجماني	24	ظم: ظهير الدين المرغيناني	23
عح: علاء حمامي	26	عتح: علاء الترجماني	25
عخ: علاء الحياطي	28	عث: علاء الثغري	27
عس: علي السغدي	30	عر: عمر الرضي	29
غ: المرغيناني	32	عك: علاء الأئمة الكرابيسي	31
ق: قدوري	34	فج/فه: أبو جعفر الهندواني	33
قخ: قاضيخان	36	قب: قاضي بديع	35
قط: قاضي ظهير الدين	38	قص: قاضي صدر	37
قعم: قاضي علاء المروزي	40	قع: قاضي عبد الجبار	39
كخ: ركن خصائي	42	كب: كمال الدين بياعي	41
كن: ركن الدين الوانجاني	44	كص: ركن الأئمة الصباغي	43

مت: مجد الأئمة الترجماني	46	مب: مجد الأئمة البخاري	45
مح: محسن، يسند إليه التجريد	48	مج: مجد الأئمة	47
نص: برهان الدين النصي	50	نج: نجم الأئمة الحكيمي	49
نم: نور الأئمة منصوراني	52	نظ: النظم الزندويستي	51
يت: يوسف الترجماني	54	يب: يوسف بلالي	53

Tabloda görüldüğü gibi müellif atıfta bulunduğu fakihlerin isimlerini kısaltma olarak vermiştir. Kısaltmalarda belirli bir ölçünün alındığına dair net bir işaret yoktur. Müellif kimi isimlerin rumuzları için tek bir harf kullandığı gibi bazen birden fazla harfi de kullanmıştır. İki ismin kısaltmasını ise daha fazla isimlerin başharflerini veya müellifin isminin son harfini esas almıştır. Aşağıda tabloların verilmiş nedeni ile ilgili bir değerlendirme yapılacaktır.

Tablo 2: *Kunyetü'l-Münyeli-Tetmîmi'l-Günye* 'de geçen kitap isimleri:

تح: تحفة	2	بط: بحر محيط	1
جس: الجناس الناطفي	4	جت: جمع التفاريق للبقالي	3
جص: الجامع الصغير لمحمد بن الحسن	6	جش: جمع شرف الأمة الاسفندري	5
جن: جمع نجم الأئمة البخاري	8	جع: جمع العلوم للبقالي	7
ذ: الذخيرة البرهانية	10	خك: خلاصة الأكمل	9
ز: الزيادات لمحمد بن الحسن	12	ر: روضة العلماء للناطق	11
شب: شرح بكر خواهر زاده	14	سد: السيد الإمام ناصر الدين	13
شبق: شرح بقالي	16	شبز: شرح بزدي	15

17	شت: شرح الزيادات	18	شح: شرح الجلاي
19	شد: شرح أبي ذر	20	شرد: شرح الإرشاد
21	شس: شرح السرخسي	22	شص: شرح صباغي
23	شصد: شرح صدر القضاة	24	شض: شرح ضياء حجي
25	شظ: شرح ظهير الدين	26	شع: شرح عقيلي
27	شق: شرح الأقطع / شرح القدوري	28	شك: شرح السير الكبير
29	شم: شرح الموذني القدوري	30	ص: الأصل لمحمد بن الحسن
31	صب: صلاة برهاني	32	صبق: صلاة البقالي
33	صح: صلاة جلاي / أو جلاي	34	صح: صلاة محسن
35	صغر: الجامع الأصغر لمحمد بن وليد السمرقندي	36	صغ: الفتاوى الصغرى لحسام الدين
37	ضح: إيضاح	38	ط: محيط
39	ع: عيون المسائل للسمرقندي	40	فب: فتاوى البرهاني
41	فث: فتاوى أبي الليث	42	فج: فتاوى أبي جعفر
43	فخ: فتاوى خواهر زاده	44	فر: فتاوى رضي
45	فس: فتاوى السمرقندي	46	فصد: فتاوى الصاعدي
47	فض: فتاوى فضيلي	48	فظ: الفتاوى الظهيرية
49	فع: فتاوى العصر	50	فض: فتاوى الفضلي

فن: فتاوى النسفي	52	فك: فتاوى أبي الفضل الكرماني	51
ك: الكفاية للبيهقي	54	قد/شقد: شرح قدوري	53
مس: مجموعات سمرقندي	56	م: المنتقى للحاكم الشهيد	55
ن: النوازل	58	مل: الأمالي	57
و: واقعات	60	ه: هداية	59
وح: واقعات حسام شهيد	62	وب: واقعات برهاني	61
يف: تيممة الدهر الفتاوى	64	ون: واقعات الناطفي	63

Değerlendirme: Tablo incelendiğinde şu hakikat ortaya çıkacaktır: Okuyucular *Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ġunye*'de geçen fukaha ve eser isimlerinin çokluğuna ve daha önce muhtemelen bilmedikleri bazı eser ve kimi fukaha ismine vakıf olacaklardır. Mezkûr fukaha ve eserlere okurların dikkatini yöneltmek, bu isimler hakkında araştırmaların yapılmasına zemin hazırlamak ve olası araştırmaları teşvik etmek bu tabloların sağlayacağı malumatla mümkün olacaktır. Çünkü bu tablolarda verilen ve fazla tanınmayan kimi fukaha ve eser ismi bulunacaktır. Okur tarafından mezkûr eser ya da fakih kâfi derecede tanınmadığı için bu kendisinde onu öğrenme isteği, tanıma merakı uyandıracaktır. Bu istek ve merak kendisini Muhtemelen eser veya fakih hakkında araştırma yapmaya sevkedecek veya araştırma yapma fikrini verecektir. Bu da tabloların burada verilmesinin önemini artırmaktadır. Tabloları vermemizin bir diğer nedeni ise burada belli sayıda rumuzun kullanılmış olmasıdır. Rumuzlarla genel olarak müelliflerin veya eserlerin ilk harfleri kullanılmıştır. Birden çok eser ya da müellif aynı harf ile başlamışsa bu defa da rumuzda ikinci bir harf daha kullanılmıştır. Bu harflerden ilki eser, ikincisi ise müellifin adının kısaltmasıdır. Arapçaya vakıf ve İmam Zâhidî'nin fıkıh eserlerini incelemek arzusunda olan araştırmacılara katkı sunma amaçlı verilmiş olan bu bilgi, bu eserler üzerine yapılacak akademik çalışmalar için de yararlı olacaktır.

5.1.2. el-Hâvî

Kitâbü 'l-Hâvî, El-Hâvî fî 'l-fetava, el-Hâvî fî mesâili 'l- vâkiât ve 'l-Münye, Hâvî Mesâilu 'l-Vâkiât ve 'l-Münye ve mâ terekehu fî tedvinihî min mesaili 'l-künye adıyla da zikredilmiştir. Zâhidî'nin hocasının *Münyetü 'l-Fukahâ*⁷³ adlı eserini esas almakla beraber yazdığı bu eserinde pekçok fetva kitabından (kaynaktan) derlediği fetvaları toplamıştır. Bu sebeple bize kadar ulaşan bu eserin ismi *Hâvî Mesâilu 'l-Vâkiât ve 'l-Münye*'dir⁷⁴. Zâhidî, Hocasının *Münyetü 'l-Fukahâ*'sındaki Hârizm lehçesindeki kelimeleri *Hâvî*'de Arapçaya çevirmiş, kitab ve müftü isimlerini harf sırasına göre numaralamıştır.⁷⁵ Eserlerinden naklen bazı meseleler ilâve etmiş, kaynaklar ve fetva sahiplerini rumuzlarla göstererek girişte 140 kadar eser ismini alfabetik sırayla kaydetmiştir⁷⁶.

İmam Zâhidî *el-Hâvî fî mesâili 'l- vâkiât ve 'l-Münye* adlı eserinde yazdığı bir hükmün kaynağını ve/veya müellifini rumuzla göstermiştir. Bu rumuzların karşılıklarını alfabetik olarak eserin başında sıralamıştır. *el-Hâvî fî mesâili 'l-vâkiât ve 'l-Münye* 'nin âlim isimlerini ve kitaplarını yukarıda olduğu gibi iki farklı tablo olarak verdik.

Tablo 3: *el-Hâvî fî mesâili 'l- vâkiât ve 'l-Münye* 'de geçen âlim isimleri:

بخ: بكر خواهر زاده	2	بت: برهان ترجمانی	1
بف: أبو بكر محمد بن الفضل	4	بس: برهان سمرقندی	3
بك: برهان كاتي	6	بق: بقالي	5
ث: الغيثاني	8	ث: أبو الليث سمرقندي	7
خج: خجندی	10	حم: أبو حامد	9

⁷³ Özen'nin ifadesine göre el-Kefevî bu eserin Fahreddin Bedî'in "el-Bahrü'l-muhtî" adlı eseriyle aynı olduğunu belirtmektedir. Özen, "ez-Zâhidî", 44/82.

⁷⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu 'z-zunûn*, 1/628.

⁷⁵ ez-Zâhidî, *er-Risaletu 'n-Nâsiriyye*, s. 11.

⁷⁶ Özen, "ez-Zâhidî", 44/82.

سبح/سبيح:إسبيجابي	12	خو: خميد ويري	11
شح: شمس الأئمة الحلواني	14	سي: سيف سائلي	13
شز: شمس الأئمة الأوزجندي	16	شح: شمس الأئمة السرخسي	15
شه: شاب أمامي	18	شم: شرف المكي	17
ضح: ضياء حجي	20	صش: الصادر الشهيد	19
ظت: ظهير الدين التمرثاشي	22	طح: الطحاوي	21
عت: عمر الترجماني	24	ظم: ظهير الدين المرغيناني	23
عح: علاء حمامي	26	عتج: علاء الترجماني	25
عخ: علاء الخياطي	28	عث: علاء الثغري	27
عس: علي السغدي	30	عر: عمر الرضي	29
غ: المرغيناني	32	عك: علاء الأئمة الكرابيسي	31
ق: قدوري	34	فج/فه: أبو جعفر الهندواني	33
قخ: قاضيخان	36	قب: قاضي بديع	35
قظ: قاضي ظهير الدين	38	قص: قاضي صدر	37
قعم: قاضي علاء المروزي	40	قع: قاضي عبد الجبار	39
كخ: ركن خصافي	42	كب: كمال الدين بياغي	41
كن: ركن الدين الوانجاني	44	كص: ركن الأئمة الصباغي	43

مت: مجد الأئمة الترجماني	46	مب: مجد الأئمة البخاري	45
مح: محسن، يسند إليه التجريد	48	مج: مجد الأئمة	47
نص: برهان الدين النصي	50	نج: نجم الأئمة الحكيمي	49
نم: نور الأئمة منصوراني	52	نظ: النظم الزندويستي	51
يت: يوسف الترجماني	54	يب: يوسف بلالي	53

Tabloda görüldüğü gibi müllif atıfta bulunduğu fakihlerin isimlerini kısaltma olarak vermiştir. Daha önceki tabloda da açıklandığı gibi kısaltmalarda belirli bir ölçünün alındığına dair bir işaret yoktur. İsimlerin ilk harfi kullanılmış veya müellifin ismini çağrıştıran bir harf esas alınmıştır.

Tablo 4: *el-Hâvî fî mesâilî 'l- vâkıât ve 'l-Münye'* de geçen kitap isimleri:

أسنع : الأسرار لنجم الدين العلامة	2	أصغر : الجامع الأصغر لمحمد بن وليد السمرقند	1
بخب: برهان الفتاوى البخارية	4	اختر: الأختيار من شروح المختار	3
تح: تحفة	6	بط: بحر محيط	5
جت: جمع التفاريق للبقالي	8	ت: واقعات الناطفي	7
جص: الجامع الصغير لمحمد بن الحسن	10	جس: الجناس الناطفي	9
حك: خلاصة الأكمل	12	جع: جمع العلوم للبقالي	11
ز: الزيادات لمحمد بن الحسن	14	ر: روضة العلماء للناطق ذ: الذخيرة البرهانية	13
شبق: شرح بقالي	16	شبز: شرح بزدي	15
شج: شرح الجلاي	18	شت: شرح الزيادات	17

شرد: شرح الإرشاد	20	شد: شرح أبي ذر	19
شص: شرح صباغي	22	شس: شرح السرخسي	21
شض: شرح ضياء حجي	24	شصد: شرح صدر القضاة	23
شع: شرح عقيلي	26	شظ: شرح ظهير الدين	25
شك: شرح السير الكبير	28	شق: شرح الأقطع / شرح القدوري	27
ص: الأصل محمد بن الحسن	30	شم: شرح الموزي القدوري	29
صبق: صلاة البقالي	32	صب: صلاة برهاني	31
صح: صلاة محسن	34	صح: صلاة جلالي / أو جلالي	33
صغر: الفتاوى الصغرى لحسام الدين	36	صغر: الجامع الصغير / أو الأصغر	35
ط: محيط	38	ضح: إيضاح	37
فب: فتاوى البرهاني	40	ع: عيون المسائل للسمرقندي	39
فج: فتاوى أبي جعفر	42	فث: فتاوى أبي الليث	41
فر: فتاوى رضي	44	فخ: فتاوى خواهر زاده	43
فصد: فتاوى الصاعدي	46	فس: فتاوى السمرقندي	45
فظ: الفتاوى الظهيرية	48	فض: فتاوى فضيلي	47
فض: فتاوى الفضلي	50	فع: فتاوى العصر	49
فن: فتاوى النسفي	52	فك: فتاوى أبي الفضل الكرمانى	51

ك: الكفاية للبيهقي	54	قد/شقد: شرح قدوري	53
مس: مجموعات سمرقندي	56	م: المنتقى للحاكم الشهيد	55
ن: النوازل	58	مل: الأمالي	57
و: واقعات	60	ه: هداية	59
وح: واقعات حسام شهيد	62	وب: واقعات برهاني	61
يف: يتيمة الدهر الفتاوى	64	وك: واقعات حسامية	63

Bu tabloda da belli sayıda rumuz kullanılmıştır. Rumuzlarla genel olarak müellifin veya eserin ilk harfi kullanılmıştır. Birden çok eser ya da müellifin ismi aynı harf ile başlıyorsa bu defa da rumuzda ismi işaret edecek ikinci bir harf daha kullanılmıştır.

5.1.3. el-Müctebâ (Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî)

Müctebâ, Muhtasaru'l-Kudûrî'nin faydalı,⁷⁷ nefis bir şerhidir.⁷⁸ Diğer şerhlerde bulunmayan pek çok mesele bu eserde mevcuttur.⁷⁹ Zâhidî, şerhin başında eserin yazılış sebebini anlattığı mukaddime kısmına yer verir. Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ve buna tabi olarak ta *Müctebâ*; tahâret, salât, zekât, savm ve hac konularından meydana gelen ibâdât konuları ile başlamıştır. İbâdât konularından sonra ele alınan başlıklarda iki farklı yol takîp edilmiştir. İmâm-ı Muhammed'in *el-Asl*'de tercîh ettiği, Tahâvî, Kerhî, Kudûrî, Mevsilî ve İbnu's-Sââtî gibiler kitaplarında kabul ettikleri tertîbde ibâdât bahsini, muâmelât ile devam ettirmişlerdir. İmâm-ı Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr*'ine dayanan *Hidâye, Vikâye, Nukâye, Kenz, Gurer, Tenvîr ve Mülketâ* gibi eserler ibâdât konularından sonra münâkahât bahislerini ele almıştır. *Muhtasar*'ın Arapça ibâresi oldukça vecîz olup kitâb ve bâbların ele alınış tarzı herkesin rahatça anlayabileceği

⁷⁷ Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 212.

⁷⁸ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, s. 3/460.

⁷⁹ Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye*, s. 212.

kolaylıkta olmadığından, Zâhidî, okuyucuyu şerhte de aynı zorluklarla karşı karşıya bırakmamak için metne bağlı kalmakla beraber, kolay anlaşılır ve açıklamalı bir üslup tercih etmiştir. Şerh, içinde bulunulan devrin ipuçlarını taşıyan güncel örneklerle zenginleştirilmiştir. *Müctebâ*, *Muhtasar*’ın şerhlerinin en geniş, kendisinden sonra ulema arasında en çok neşredilene, furû fikha ait mu’temed kitapların kendisinden çokça nakilde bulunduğu mümtâz bir eserdir. ez-Zâhidî’nin; Zemahşerî, Fahrüddîn Ömer er-Râzî, el-Mutarrızî ve es-Sekkâkî gibi dil ve belâğat sahasında büyük eserler vermiş âlimlerin yetiştiği bir muhitte yetişmesinin etkisini, *Müctebâ*’daki nahiv ve belâğatla ilgili tahlillerde görmek mümkündür.

İmam ez-Zâhidî *el-Mücteba şerhu muhtasar’l-Kuduri* adlı eserinde yazdığı bir hükmün kaynağını ve/veya müellifini rumuzla göstermiştir. Bu rumuzların karşılıklarını alfabetik olarak eserin başında sıralamıştır. Eserinde kitap isimleri ve fakihler için rumuzlar kullandığını zikr etmemiştir. *el-Mücteba şerhu muhtasar’l-Kuduri*’nin âlim isimlerini ve kitaplarını iki farklı tablo olarak verdik.

Tablo 5: *el-Mücteba şerhu muhtasar’l-Kuduri*’de geçen âlim isimleri:

1	بت: برهان ترجمانی	2	بخ: بكر خواهر زاده
3	بس: برهان سمرقندی	4	بف: أبو بكر محمد بن الفضل
5	بق: بقالی	6	بك: برهان كاتي
7	ث: أبو الليث سمرقندی	8	ث: الغياثي
9	حم: أبو حامد	10	خج: خجندی
11	خو: خميد وبری	12	سبج/سبيج: إسبيجاني
13	سي: سيف سائلي	14	شح: شمس الأئمة الحلواني
15	شخ: شمس الأئمة السرخسي	16	شز: شمس الأئمة الأوزجندی

17	شم: شرف المكي	18	شه: شاب أمامي
19	صش: الصادر الشهيد	20	ضح: ضياء حجي
21	طح: الطحاوي	22	ظت: ظهير الدين التمرتاشي
23	ظم: ظهير الدين المرغيناني	24	عت: عمر الترجماني
25	عتج: علاء الترجماني	26	عح: علاء حمامي
27	عث: علاء الثغري	28	عخ: علاء الخياطي
29	عر: عمر الرضي	30	عس: علي السغدي
31	عك: علاء الأئمة الكرابيسي	32	غ: المرغيناني
33	فج/فه: أبو جعفر الهندواني	34	ق: قدوري
35	قب: قاضي بديع	36	قخ: قاضيخان
37	قص: قاضي صدر	38	قط: قاضي ظهير الدين
39	قع: قاضي عبد الجبار	40	قعم: قاضي علاء المروزي
41	كب: كمال الدين بياغي	42	كخ: ركن خصايي
43	كص: ركن الأئمة الصباغي	44	كن: ركن الدين الوانجاني
45	مب: مجد الأئمة البخاري	46	مت: مجد الأئمة الترجماني
47	مج: مجد الأئمة	48	مح: محسن، يسند إليه التجريد
49	نج: نجم الأئمة الحكيمي	50	نص: برهان الدين النصي

نظ: النظم الزندويستي	52	نم: نور الأئمة منصوراني
يب: يوسف بلالي	54	يت: يوسف الترجماني

Tabloda *el-Hâvî fî mesâilî'l- vâkıât ve'l-Münye*'de olduğu gibi müellif atıfta bulunduğu fakihlerin isimlerini kısaltma olarak vermiştir.

Tablo 6: *el-Mücteba şerhu muhtasar 'l-Kuduri*'de geçen kitap isimleri:

بط: بحر محيط	2	تح: تحفة
جت: جمع التفاريق للبقالي	4	جس: الجناس الناطفي
جش: جمع شرف الأمة الاسفندري	6	جص: الجامع الصغير لمحمد بن الحسن
جع: جمع العلوم للبقالي	8	جن: جمع نجم الأئمة البخاري
حك: خلاصة الأكمل	10	ذ: الذخيرة البرهانية
ر: روضة العلماء للناطق	12	ز: الزيادات لمحمد بن الحسن
سد: السيد الإمام ناصر الدين	14	شب: شرح بكر خواهر زاده
شبز: شرح بزدوي	16	شبق: شرح بقالي
شت: شرح الزيادات	18	شج: شرح الجلاي
شد: شرح أبي ذر	20	شرد: شرح الإرشاد
شنس: شرح السرخسي	22	شص: شرح صباغي
شصد: شرح صدر القضاة	24	شض: شرح ضياء حجي

25	شظ: شرح ظهير الدين	26	شع: شرح عقيلي
27	شق: شرح الأقطع / شرح القدوري	28	شك: شرح السير الكبير
29	شم: شرح الموزي القدوري	30	ص: الأصل محمد بن الحسن
31	صب: صلاة برهاني	32	صبق: صلاة البقالي
33	صح: صلاة جلالي / أو جلالي	34	صح: صلاة محسن
35	صغر: الجامع الصغير / أو الأصغر	36	صغر: الفتاوى الصغرى لحسام الدين
37	ضح: إيضاح	38	ط: محيط
39	ع: عيون المسائل للسمرقندي	40	فب: فتاوى البرهاني
41	فث: فتاوى أبي الليث	42	فج: فتاوى أبي جعفر
43	فخ: فتاوى خواهر زاده	44	فر: فتاوى رضي
45	فس: فتاوى السمرقندي	46	فصد: فتاوى الصاعدي
47	فض: فتاوى فضيلي	48	فظ: الفتاوى الظهيرية
49	فع: فتاوى العصر	50	فض: فتاوى الفضلي
51	فك: فتاوى أبي الفضل الكرمانى	52	فن: فتاوى النسفي
53	قد/شقد: شرح قدوري	54	ك: الكفاية للبيهقي
55	م: المنتقى للحاكم الشهيد	56	مس: مجموعات سمرقندي
57	مل: الأمالي	58	ن: النوازل

و: واقعات	60	ه: هداية	59
وح: واقعات حسام شهيد	62	وب: واقعات برهاني	61
يف: يتيمة الدهر الفتاوى	64	وك: واقعات حسامية	63

Burada da belli sayıda rumuz kullanılmıştır. Rumuzlarda ismi çağrıştıracak harf veya harfler kullanılmıştır.

5.1.4. el-Münye

İmam ez-Zâhidî *el-Kunye*'ye almadığı fetvalarını burada toplamıştır.⁸⁰

5.1.5. el-Câmiu fî'l-Hayz (Risâletün fî'l-Hayz)

el-Mısırî, Dublin-Chester Beatty kütüphanesinde 18 varaklık⁸¹ bir nüshasından bahseder.⁸²

5.1.6. Tahrîcü Mesâilî'l-Ferâiz

Mîras hukuku hakkında olup⁸³ el-Mısırî, Dublin-Chester Beatty kütüphanesinde 19 varaklık⁸⁴ bir nüshasından bahseder.⁸⁵

5.1.7. Cevâhiru'l-fıkh

el-Mısırî, Paris'teki "Bibliothegue Nationale" (Bibliyotek Nasyonel) kütüphanesindeki bir nüshasını haber verir.⁸⁶

⁸⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 2/423.

⁸¹ ez-Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsriyye*, s. 11.

⁸² ez-Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsriyye*, s. 11.

⁸³ Özen, "ez-Zâhidî", 44/84.

⁸⁴ ez-Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsriyye*, s. 11.

⁸⁵ ez-Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsriyye*, s. 11.

⁸⁶ ez-Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsriyye*, s. 11-12.

5.2.Fıkıh Usulüne Dair Eserleri

Zâhidî Fıkıh Usulü alanında Muhtemelen fazla eser yazmamıştır ya da İslam coğrafyası işgal edilince diğer âlimler gibi kendisinin de eserleri yakılmış veya yok edilmiştir.

5.2.1. es-Safve:

Bezzâzî'nin Menâkibü Ebî Hanîfe'de iktibasta bulunduğu⁸⁷ Usulü Fıkıh hakkında yazılan bir eserdir.⁸⁸

5.3.Kelam İlmine Dair Eserleri

İslam coğrafyası genişledikçe çeşitli düşünce ve fikirler etrafında bir araya gelmiş olan guruplar farklı düşünce ve fikir erbabları ile çatışma haline girmişlerdir. Ebû'r-Reca Necmüddîn Muhtar b. Mahmud ez-Zâhidî'nin mensubu olduğu Mu'tezile mezhebi de bu fikir ihtilafı içinde yer almış ve zaman zaman büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. Bazen mensuplarının büyük gayretlerle meydana getirdiği eserler bile yok edilmiştir. Bundan hareketle Mu'tezilî ve Hanefî âlimi ez-Zâhidî'nin kelamla ilgili tüm eserlerine ulaşıldığından emin olundu mu? Yoksa eserlerinin bir kısmı da özellikle harizm bölgesinde yaşayan âlimlerin eserlerinin akıbetine mi uğradı? Bu ihtimal her zaman vardır. Çünkü Zâhidî'nin hem Hanefî mezhebine, hem de Mu'tezile'ye nispeti konusunda bir tereddüt bulunmadığı gibi, onun hem fıkıh hem de kelâm alanında öne çıktığı kendisinden bahseden kaynakların pek çoğunda bulunabilmektedir. Buna karşılık onun Hanefî mezhebi içindeki konumu, Mu'tezile içerisindeki konumuna kıyasla oldukça geri plandadır. Ancak eserleri bunun aksini yansıtmaktadır. Bir diğer eksiklik de ez-Zâhidî'nin kelamla ilgili olan el-Müctebâ fî'l-usûl eserinin isminde geçen "usûl" kelimesinin usûl-i fıkıhı karşıladığını ileri sürenler olmuştur. *er-Risâletü'n-Nâsırıyye*'deki Zâhidî'nin atıflarından (s. 33, 52) ve Yemenli Zeydî âlimi İbnü'l-Vezîr'in *Îsârü'l-Hak ale'l-halk, Tercihu esâlibi'l-Kur'ân alâ esâlibi'l-Yûnân ve el-Avâsım ve'l-kavâsım* adlı eserlerinde yaptığı iktibaslardan el-Müctebâ fî'l-usûl'ün kelam ilmi ile ilgili bir eser olduğu kesinlik kazanmıştır.

⁸⁷ Özen, "ez-Zâhidî", 44/84.

⁸⁸ ez-Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsırıyye*, s. 12.

5.3.1. el-Müctebâ fi'l-usûl

Muhtemelen Mu'tezile mezhebini savunmak üzere bir Mu'tezilî tarafından yazılan en son eserdir. Çağdaş araştırmacılar isminde geçen "usûl" kelimesinin usûl-i fıkıh karşılığını ileri sürmüşse de müellif *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*'deki atıflarından (s. 33, 52) ve Yemenli Zeydî âlimi İbnü'l-Vezîr'in *Îsârü'l-Hak ale'l-halk*, *Tercîhu esâlibi'l-Kur'ân alâ esâlibi'l-Yûnân* ve *el-Avâsım ve'l-kavâsım* adlı eserlerinde yaptığı iktibaslardan eserin kelâmıla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tezile âlimlerinden Takıyyüddin el-Ucâlî'nin *el-Kâmil fi'l-istiksâ* adlı eserini yayına hazırlayan Seyyid Muhammed eş-Şâhid, kaynaklarda Zâhidî'nin kelâm ilmiyle uğraştığına dair bir kayda rastlamadığını söyleyerek İbnü'l-Vezîr'in Muhtâr b. Mahmûd'a nisbet ettiği *el-Müctebâ'nın* Zâhidî'ye ait olamayacağını, Takıyyüddin en-Necrânî diye bilinen ve onunla isim benzerliği bulunan Muhtâr b. Mahmûd adlı başka bir Mu'tezilî âlimi olan Takıyyüddin el-Ucâlî'ye aidiyetini ileri sürmüştür. Kaynaklarda Zâhidî'ye böyle bir eserin nisbet edilmesi bir yana, gerek müteahhirin dönemi kelâm ilminin büyük otoritelerinden, her ikisi de Zâhidî ile aynı coğrafyaya mensup Teftâzânî'nin "İmâm Zâhidî" ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin "Sâhibü'l-Kunye" diyerek kendisinden kelâm ilminin inceliklerine dair bazı konularda Mu'tezile anlayışını müdafaa eden bir kelâmcı olarak nakilde bulunmaları, gerek İbnü'l-Vezîr'in Muhtâr b. Mahmûd'a nisbet ederek *el-Müctebâ*'dan naklettiği metinlerin içerisinde Takıyyüddin el-Ucâlî'den nakillerin yer alması, gerekse hemen bütün kaynaklarda Zâhidî'ye nisbet edilen ve Seyyid Muhammed eş-Şâhid'in görmediği anlaşılacak *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*'deki kelâmî meselelerle ilgili atıflardan *el-Müctebâ'nın* Zâhidî'ye aidiyeti kesinlik kazanmaktadır. Zira *el-Müctebâ*'da Ucâlî'den nakiller yapan Muhtâr b. Mahmûd ayrıca *el-Kâmil fi'l-istiksâ'nın* Takıyyüddin el-Ucâlî'ye aidiyetini açık biçimde belirterek *el-Müctebâ'nı* "Ebvâbü'l-adl" isimli bölümünün hâtimesinin ilk üçte birlik kısmını çoğunluğunu o eserden naklettiğini ifade etmektedir.⁸⁹

Kütüphane kataloglarında *Şerhu'l-Kenz*, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, *Fıkhu Hanefî*, Tal'at, nr. 914, *el-Ehâdis (el-Ehâdisü'l-muhtâre)* (İzmir Millî Ktp., nr. 145, vr. 156b-161a;) Kureşi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 897 ve *Kütü'l-müslimîn li-mâ*

⁸⁹ Özen, "ez-Zâhidî", 44/84.

yahtâcûne ileyhi külle Hîn (Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 198/5, vr. 266b-278b) adlı eserler de Zâhidî'ye nisbet edilmektedir.⁹⁰

5.3.2. er-Risâletü'n-Nâsriyye

Zâhidî'nin Altınordu'nun müslüman olan hükümdarı Berke Han'a sunduğu er-Risâletü'n-Nâsriyye'yi Risâlenin sonundaki kaydından anlaşılmaktadır.⁹¹ Zâhidî, memleketi olan Batı Hârizm Altınordu'nun idaresi altında olduğu için, Risâle'de kendi memleketinin yöneticilerine hitap ediyordu. Zâhidî'nin ölümünden kısa bir süre önce tamamladığı eseri, 1994 yılında Muhammed el-Mısri tarafından tahkik edilmiştir. Eserin birçok yerinde gözlemlerine dayanarak Moğol istilâlarının doğurduğu olumsuz sonuçlara değinen ve sıkıntılı günler yaşayan Zâhidî'nin bu saldırıların ilme sarılma noktasında talebeler üzerinde müsbet tesirinin bulunduğunu belirtmesi iyimserliğini kaybetmemesinin göstergesi sayılabilir. Eserde, Berke Han'ın ülkede İslâm'ın yeniden canlanması için harcadığı çabalar büyük bir takdir ve coşkuyla karşılanmış, büyük bir kurtarıcı olarak gördüğü bu hükümdara methiyeler yazmıştır.⁹²

5.3.3. Risâle fî Zikri'l-Muhâlifîn

Peygamberimizin nübüvvetine muhalefet edenlerin şüphelerine cevap hakkında bir Risâledir.⁹³ *er-Risâletü'n-Nâsriyye*'nin ikinci bölümü olması muhtemeldir.

5.3.4. Risâle fî'l-Münâzara Beyne'l-Müslimîne ve'n-Nasârâ

er-Risâletü'n-Nâsriyye'nin üçüncü bölümü olma olasılığı bulunan *er-Risâle fî'l-Münâzara Beyne'l-Müslimîne ve'n-Nasârâ* Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki münazaralar ve onlara verilen cevaplar hakkındaki Risâledir.⁹⁴

⁹⁰ Özen, "ez-Zâhidî", 44/84.

⁹¹ ez-Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, s. 75.

⁹² Kefevî, *A'lamu'l-ahyar*, vr. 262 a; Özen, "ez-Zâhidî", 44/82.

⁹³ ez-Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, s. 11.

⁹⁴ ez-Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, s. 11.

5.4.Hadise Dair Eserleri

Muhtemelen Zâhidî hadisle ilgili de fazla eser yazmamıştır. Bu alanı ehline bırakma düşüncesi ile bu alanı hadis ehline terk etmiş olabilir. Ancak islam coğrafyası istila edilince uzak bir ihtimal de olsa diğer âlimler gibi kendisinin de bu alanda yazdığı eserleri yakılmış veya yok edilmiş olabilir.

5.4.1. Risâle fi'l-Hadîs

Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*'da bir nüshasını haber verir.⁹⁵

5.5. Fezâile Dair Eserleri

Fezâil ile ilgili eserleri daha fazla namaz ve oruç ibadetleri alanlarında kaleme alınan veciz eserlerdir. Bu alanda yazılanların dışında üç eseri daha vardır ve bunlar aşağıda zikredilecektir.

5.5.1. Kitâbü'l-Fezâil (Fezâili Şehri Ramazan

Zâhidî'nin Ramazân'da yapılan sohbetlere yardımcı olması için kaleme aldığı eserin on bölümden oluştuğu Kâtip Çelebi⁹⁶ tarafından söylenir. Bunlar Fezâilü Alî Raziyyellâhü anh, Fezâilü't-Terâvîh, Fezâilü Salevâti Külli Leyletin, Fezâilü's-Savm, Fezâilü Deavâti's-Savm, Fezâilü Niyyeti's-Savm, Fezâilü Salevâti Külli Yevmin, Fezâilü Hıdmeti'l-mer'eti, Fezâilü'l- Haberî'l-âmmi Fihî, Fezâilü Mesâili Savmin Liküllü Yevmin.⁹⁷ *Keşfu'z-zunûn*'da Fazlû't-terâvîh ismiyle Zâhidî'ye nisbet edilen eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve bu eserin bazı bölümlerini içeren nüsha olmalıdır⁹⁸. Eserin tamamı Hakîmî el-Hüseynî el-Gilânî diye tanınan Mehmed b. Süleyman b. Mehmed el-Gilânî tarafından 1011/1602 yılında çakırcıbaşı Halil Ağa'nın (daha sonra kaptan-ı deryâ ve sadrazam olan Kayserili Halil Paşa) talebi üzerine Türkçe'ye çevrilmiştir.⁹⁹

⁹⁵ ez-Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsriyye*, s. 12; İlhan Kutluer, “Keşfu'z-zunûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*(Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/321-322.

⁹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 1/1446-1447.

⁹⁷ ez-Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsriyye*, s. 13.

⁹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/1278.

⁹⁹ Özen, “ez-Zâhidî”, 44/84.

5.5.2. Fazlü't-Terâvîh

Keşfu'z-zunûn ve *Hedîyyetü'l-ârifîn*'de bir nüshasının haber verildiği eserin yukarıda zikri geçen *Kitâbü'l-Fezâil* olması da muhtemeldir.¹⁰⁰

5.5.3. Zâdü'l-Eimme fî Fezâili Hasâsati'l-ümme

Brockelmann, eserin adını *Zâdü'l-Eimme lima fihî min Hasâsi hâzihi'l-ümme* olarak, bir nüshasını Batna Kütüphanesi 458'de gösterir.¹⁰¹

5.6. Zâhidî Eserleri ile İlgili Bazı Çalışmalar

İmam zâhidî'nin eserleri hakkında birçok tez yazıldığı gibi ansiklopedi maddesi de vardır. Bu çalışmalardan ulaşabildiklerim aşağıdaki gibidir.

5.6.1. Tezler

Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr ez-Zâhidî'nin *Hâvî mesâ'ili'l-Münye* adlı eseri yedi araştırmacı tarafından yediye bölünmüş, her bir bölümün tahkik ve tahlili bir yüksek lisans tezi olarak Suudi Arabistan Âli Beyt Üniversitesi Şariat Fakültesinde tamamlanmıştır. Birinci bölümü: Muhammed Subhi tarafından Prof. Dr. Muhammed Abdülhamid danışmanlığında, ikinci bölümü: Ammar ed-Düleymî tarafından Dr. Muhammed Ali el-Ömerî danışmanlığında, üçüncü bölümü: Feras Salih tarafından Prof. Dr. Ahmed Yasin danışmanlığında, dördüncü bölüm Muhammed bin Abdülvehhap Fudeyl tarafından Prof. Dr. Enes Ebu Ata danışmanlığında, beşinci bölüm: İsmail Ali Halef tarafından ve Dr. Haris Muhammed el-İsa danışmanlığında, altıncı bölüm: Teysir Ahmed Huddam Müşakabe tarafından Prof. Dr. Ahmed Yasin danışmanlığında, yedinci bölüm: Müyesser Falih Ahmed es-Sevva'f tarafından Prof. Dr. Muhammed Rakkan ed-Değamî danışmanlığında yapılmıştır. Zâhidî ile ilgili bir diğer çalışma da *el-Müctebâ* adlı eserinin Kitâbü'n-Nikâh bölümünün edisyon kritiğinin yapılmasıdır. Bu çalışma Mustafa Karaca tarafından yüksek lisans tezi olarak Konya 'Necmettin Erbakan Üniversitesi Prof Dr. Hüseyin Tekin Gökmenoğlu danışmanlığında Nisan 2015 tarihinde tamamlanmıştır. Zâhidî'nin *er-Risâletü'n-*

¹⁰⁰ ez-Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, s. 13; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/1278; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/423.

¹⁰¹ ez-Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, s. 12.

Nâşırıyye adlı eserinin tahkik ve tahlili Küveyt 1414/1994 te Muhammed el-Mısrî tarafından yapılmıştır. Kalam alanında yazılan bu esere pek çok atıf yapılmıştır. Muhtemelen zahidinin son eseridir. Çünkü *er-Risâletü'n-Nâşırıyye* adlı eserini tamamladığı 21 Cemâziyelâhir 658'den (3 Haziran 1260) sonra vefat ettiği bildirilmektedir.¹⁰²

5.6.2. Ansiklopedi Maddesi

Zâhidî hakkında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde “Zâhidî” isimli bir makale yayınlanmıştır. Makaleyi Şükrü Özen kaleme almıştır. Makalenin içeriği şu şekildedir: Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar ez-Zâhidî, Hanefî mezhebinde önemli başvuru kaynaklarından biri haline gelen *Çunyetü'l-Münye* adlı eserine nisbetle “Sâhibü'l-Kunye” olarak da bilindiğini söyleyen Özen, Zâhidî'nin kıraat, kelâm, fıkıh, hadis, edebiyat ve belâgat tahsil ettiğini, tahsilini tamamladıktan sonra Bağdat'a gittiğini ve ileri gelen âlimlerle münazaralar yaptığını, ardından Anadolu'ya geçtiğini bir müddet Karamanoğulları'nın idaresi altındaki Lârende'de ikamet ettiğini, fakihlerle müzakerelerde bulunduğunu, ilmî birikimi ve anlatımıyla halkın sevgisini kazandığını aktarmaktadır.

Özen, hoca-talebe silsilesi içerisinde ez- Zâhidî'nin Hocalarını Sadrülkurrâ Yûsuf b. Muhammed el-Kaydî, Ebû Ya'küb es-Sekkâkî, Kadî Fahreddin Bedî, Sirâcuddin Muhammed el-Kuzebnî, Rûknüleimme Abdülkerîm es-Sabbâgî, Ebü'l-Meâlî Tâhir b. Muhammed el-Hafsî, Necmeddin Kâsım b. Muhammed el-Hayyâz ve Şemseddin Muhammed (Ahmed) b. Abdülkerîm et-Türkistânî, Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ, Ebü'l-Fazl Sâbit el-Çağmîni, Sekkâkî ve Nâsırüddin el-Mutarrizî şeklinde zikretmiştir.

Zâhidî'nin itikadî konularda Mu'tezile mezhebinin benimsemesi özellikle Sünnî Hanefîler arasında fetvalarına güven problemini ortaya çıkardığını söyleyen Özen, Taşköprizâde Ahmed Efendi gibi âlimler bu sebeple onun fetvalarına güvenilemeyeceğini iddia ettiklerini(Miftâhu's-sa'âde, 2/279) aktarmıştır. Ve Zâhidî'nin eserlerinde Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Zemahşerî, Hâkim el-Cüşemî, Mutarrizî gibi tanınmış Mu'tezile imamların görüşlerine yakın olduğunu, İbnü'l-Vezîr'in iddiasına göre Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin çizgisinde

¹⁰² Özen, “ez-Zâhidî”, 44/82.

yürüdüğünü bildirir. Eserleri sonraki dönemlerde yaygın referans kaynakları arasında yer almasına rağmen Zâhidî'nin bazı görüşleri özellikle Sünnî Hanefî kaynaklarda sert eleştirilere maruz kaldığını bildiren Özen, bazı konularda Şâfiî veya Mâlikî mezhebine göre fetva verdiğini ifade eder. Zâhidî'nin *Ḳunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-ğunye*, *Hâvî mesâ'ili'l-Münye*, *el-Müctebâ şerhu Muhtaşari'l-Ḳudûri*, *er-Risâletü'n-Nâsırıyye*, *el-Müctebâ fi'l-uşûl* gibi eserleri ilim dünyasına kazandırdığını aktaran Özen, bu eserlerden ilim ehli atif ve iktibaslarla istifade ettiği gibi Müslüman kitlenin de ibâdât, muâmelât, münâkahât bölümlerinden yararlandığını bildirmektedir.¹⁰³

6. Zâhidî'nin Bazı Meziyetleri

Kaynaklarda İmam Zâhidî'nin birçok meziyet ve birçok faziletinden bahsedilmektedir. Zâhidî'nin tüm meziyetleri bu araştırmanın konusu değildir. Bu çalışmada Zâhidî'nin '*Kelam ilmine hâkimiyeti ve hakkı müdafaada münazara mahareti*', '*Fıkıh alanındaki yetkinliği*' ve '*Her durumda olayların olumlu yönlerine işaret etme kabiliyeti ve umut aşılama hassasiyeti*' gibi meziyetleri açıklanacaktır.

6.1. Kelam İlmine Hâkimiyeti ve Hakkı Müdafaada Münazara Mahareti

İslâmî ilimlerin pek çok alanıyla ilgilenen Zâhidî çalışmalarında özellikle fıkıh ve kelâm sahasına ağırlıkverdiği görülmektedir. Kelâm ilmini İslâm'ın sancağını yücelten, mülhidlerin şüphelerini gideren ve sapkınların saldırılarına karşı koyan, mârifet ve hakikat âlemlerini aydınlatan önemli bir ilim olarak görmektedir. Zâhidî İslâm'ı müdafa için diğer dinlerin âlimleriyle hakanların huzurunda tartışmalara girdiğini, *er-Risâletü'n-Nâsırıyye*'de ifade edildiğine göre bir hristiyan din adamıyla Gürgeç'te Hz. Peygamber'in nübüvveti konusunu tartıştığını ve bu tartışmadan yenik ayrılan o kişinin kısa bir süre sonra İslâm'ı seçtiğini, yine hristiyan krallarından Hıristiyanlığı en iyi bilen biriyle yaptığı

¹⁰³ ez-Zâhidî ile ilgili birçok bilgiyi veren Müellif "*Ḳunyetü'l-Münye*", "*Hâvî mesâ'ili'l-Münye*", "*el-Müctebâ şerhu Muhtaşari'l-Ḳudûri*", "*er-Risâletü'n-Nâsırıyye*" gibi eserlerinden genişçe istifade etmiştir. Özen, "*ez-Zâhidî*", 44/83.

münazaranın ardından kralın maiyetindekilerden korktuğu için kendi yanında gizlice müslüman olduğunu anlatmaktadır.¹⁰⁴

6.2. Fıkıh Alanındaki Yetkinliği

Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar b. Mahmud ez-Zâhidî'nin hem fıkıh hem de kelâm alanında öne çıktığı kendisinden bahseden kaynakların pek çoğunda bulunabilmektedir.¹⁰⁵ Buna karşılık onun Hanefî mezhebi içindeki konumu, Mu'tezile içerisindeki konumuna kıyasla oldukça geri planda kalmıştır.¹⁰⁶ Oysa Moğol istilâsı sebebiyle pek çok âlimin hayatını kaybetmesi sonucu İslâmî ilimlerde ve özellikle fıkıh sahasında ortaya çıkan boşluğu doldurmaya çalışan Zâhidî, nesiller arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Fıkıh alanındaki eserleri, Hârizm ulemâsının ve bilhassa kendi hocalarının fikirlerine geniş yer vermesiyle Hanefî fıkıh literatürü içinde ayrı bir konuma gelmiştir.¹⁰⁷ Eserlerinde Hanefî âlimlerinin görüşleriyle ilgili açıklama ve değerlendirmeler yapan ez-Zâhidî, gerek bölgelerin gerekse dönemin şartlarını dikkate alarak Mezhep içinde bazı farklı fikhi tercihlerde bulunmuş ve kendi döneminde ortaya çıkan meseleler hakkında yeni fikirler ileri sürmüştür.¹⁰⁸ Zâhidî bir kişinin yaptığı amelin sevabının başkasına bağışlanabileceği görüşüne şiddetle karşı çıkmış, sevap bağışlamanın yanlışlığını gösteren ve bu bağışın hiçbir anlam ifade edemeyeceğini ifade eden sayısız delil bulunduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁹ Ayrıca Hanefî mezhebinde fıkıh alanında önemli başvuru kaynaklarından biri haline

¹⁰⁴ ez-Zâhidî, *er-Risale'tu'n-Nâsiriyye*, s. 46 -47; Özen, "ez-Zâhidî", 44/83.

¹⁰⁵ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, s. 166; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'ârifin*, 2/423; Taşköprizade, *Miftâhü's Saade*, 2/253; Özen, "ez-Zâhidî", 44/83; el-Kefevî, *Ketaibü A'lamu'l-ahyar*, 2/4.

¹⁰⁶ Özen, "ez-Zâhidî", 44/83.

¹⁰⁷ İbn Abidin, *Redd'ül-Muhtar*, 1/205.

¹⁰⁸ Moğollar'ın istilâ ettiği, Hârizm bölgesinin de içinde yer aldığı Doğu İslâm coğrafyasının Horasan'a kadar olan kısmındaki araziler, evler, ağaçlar, ticarî mallar, nakit paralar, emvâl-i zâhire denilen küçük ve büyük baş hayvanlar, ziraî mahsuller ve madenlerle sahibi bilinen veya bilinmeyen hazineler hakkında tasarrufta bulunabilmek için, adı geçen coğrafyanın Moğol istilâsı sonrasında dârülslâm olarak mı kaldığını yoksa dârülharbe mi dönüştüğünü tesbit etmenin öncelik taşıdığını ve bunun da zor bir mesele olduğunu vurgulayan Zâhidî, Ebû Hanife ve İmâmeyn'in ülkenin dârülharp sayılabilmesi için aradıkları şartların burada gerçekleştiğini, ancak bu meselede Hanefî imamlarının görüşlerini inceleyip yeni bir fikir ortaya koyan hocası Rükneddin el-Vâlecânî gibi bu coğrafyanın İslâm'ın şîârları olan cuma ve bayram namazlarının kılınması, vakıfların geçerliliğiyle evler ve araziler gibi gayrimenkuller hakkında dârülslâm, menkul mallar hakkında ise dârülharp hükmünde olduğu kanaatini benimsemiştir. ez-Zâhidî, *el-Müctebâ*, vr. 145a-146a.

¹⁰⁹ ez-Zâhidî, *el-Müctebâ*, vr. 187a.

gelen *Ḳunyetü'l-Münye* adlı eserine nisbetle 'sahibü'l- Kunye' olarak bilinen İmam Zâhidî'nin *Ḳunyetü'l-Münye*, *el-Müctebâ* ve *el-Hâvî* adlı eserlerine İbn Nüceym *el-Bahrü'r-râ'ik*¹¹⁰ ve İbn Âbidîn '*Reddü'l-muhtâr*'da,¹¹¹ Molla Aliyyu'l-Kari, *Mirkatü'l-me-fatih şeru mişkatü'l-mesabih de*,¹¹² Ali Haydar Efendi *Meccelletü'l-ahkâmi'l-adliyye* şerhinde¹¹³ vd. pek çok yerde atıfta bulunmuşlardır. Eserlerinden yapılan bu nakillerin çokluğu, onu mezhep içinde ihmal edilemez bir konuma getirmiştir.¹¹⁴ İbn Âbidîn'nin de ifade ettiği gibi ilimde bilhassa fıkıhta meşhur olduktan¹¹⁵ sonra Hanefî mezhebinin ortaya çıktığı merkez olan Irak bölgesine ve Bağdat'a giden ve ileri gelen fakihlerle münazaralar yapan İmam Zâhidî, bir müddet sonra Anadolu'ya geçip Karamanoğulları'nın idaresi altındaki Lârende'de (Karaman) bir müddet ikamet ederek burada Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen pek çok talebeye fıkıh dersleri vermiştir.¹¹⁶ Anadolu'da kaldığı sürede fakihlerle müzakerelerde bulunarak ilmî birikimi ve güzel anlatımıyla onlara yararlı olurken halkı bilinçlendirme yolunda da epey mesafe katetmiştir ve halkın teveccühünü kazanmıştır.

6.3. Her Durumda Olayların Olumlu Yönlerine İşaret Etme ve Umut Aşılama Yeteneği

Bazı dönemler vardır ki insanlar o dönemlerde büyük imtihanlara tabi tutulurlar. Âlimler ilimlerinin onları aydınlattığından daima olumlu ve müspet düşünürler ve insanlara umut aşılarlar. Moğol istilalarının neticesinde Müslümanların umut bağladığı son kale olan hilafet merkezinin işgal edildiği ve hilafetin ortadan kaldırıldığı, Müslüman dünyasının iktisadi sıkıntılarla boğuştuğu, Bağdat başta olmak üzere Buhara, Semerkand gibi pek çok yerde katliamların yaşandığı dönemde İmam Zâhidî, 'İnsanların en hayırlısı insanlara

¹¹⁰ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 5/231.

¹¹¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/371- 372.

¹¹² Aliyyu'l-Kari, *Mirkatü'l-me-fatih şeru mişkatü'l-mesabih*, 4/1556.

¹¹³ Ali Haydar b. Dardağanzâde Mehmed Emin Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, Mütercim: Fehmi el-Hüseynî (İstanbul: 1330), 1/611.

¹¹⁴ Özen, "ez-Zâhidî", 44/83.

¹¹⁵ İbn Âbidîn, *Redd'ül-Muhtar*, 1/205.

¹¹⁶ Leknevî, *el-Fevaid'l-behiyye*, s. 212; el-Kefevî, *Ketaibü A'lamu'l-ahyar*, s. 262.

en faydalı olanıdır',¹¹⁷ şiarıyla insanlara umut aşılama ve ilme sarılma gereğine inanmış olacak ki şu ifadeleri kullanmıştır: “El-fitnetü'l-âmmе” den sonra ilim talebelerinin İslam hukuk esasları fıkıh ve Arap dilinin temel kuralları oluşturan Arap dili ve edebiyatıyla meşgul olduklarını görmekteyiz.¹¹⁸ Eserlerinin birçok yerinde gözlemlerine dayanarak Moğol istilâlarının doğurduğu olumsuz sonuçların yanında faydalı yanlarının da bulunduğunu, fıkıh ve Arap dili, edebiyatı alanında ilme sıkı sarılma noktasında öğrenciler üzerinde olumlu etkilerini de ifade etmiştir.¹¹⁹

Sonuç

Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtar ez-Zâhidî, Sadrülkurrâ Yûsuf b. Muhammed el-Kaydî, Ebü Ya'küb es-Sekkâkî, Kadı Fahreddin Bedî, Sirâcüddin Muhammed el-Kuzebnî, Rük-nüleimme Abdülkerîm es-Sabbâgî, Ebü'l-Meâlî Tâhir b. Muhammed el-Hafsî, Nec cmeddin Kâsım b. Muhammed el-Hayyâz ve Şemseddin Muhammed (Ahmed) b. Abdülkerîm et-Türkistânî, Kûbreviyye tarikatinin kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ, Ebü'l-Fazl Sâbit el-Çağmînî, Sekkâkî ve Nâsîrüddin el-Mutarriżî gibi âlimlerden kıraat, kelâm, fıkıh, hadis, usul, edebiyat ve belâgat gibi ilimleri öğrenmiştir. Zâhidî, ilmi çalışmalarında daha fazla fıkıh ve kelâm sahasına ağırlık vermiştir. Ancak fıkıh ve kelam alanı dışında ihtisar, şerh gibi alanlarda da eser telif ederek çok yönlü ilmî bir şahsiyet olduğunu göstermiştir. Zâhidî'nin telif ettiği eserler kendi sahalarında yazılan veciz ve doyurucu eserlerdir. Zâhidî'nin teliflerinden olup Hanefî fıkıh literatüründe önemli bir yer teşkil eden *el-Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-gunye*, *Hâvî mesâ'ili'l-Münye* ve *el-Müctebâ şerhu Muhtaşari'l-Kudûri'ye* birçok fakih tarafından atıf yapılmıştır. Hanefî fikhının önemli başvuru kaynakları haline gelen bu eserler üzerine birçok akademik çalışma da yapılmıştır. İlk kelâm mezhebi olan Mu'tezile, Zâhidî'nin itikadî mezhebidir. Kelam sahasında da *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, *el-Müctebâ fi'l-uşûl* gibi son derece önemli eserler ilim dünyasına kazandıran Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtar ez-Zâhidî, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Zemahşerî, Hâkim el-Cüşemî, Mutarrizî gibi tanınmış Mu'tezile âlimlerin görüşlerini de aktarmayı ihmal etmemiştir. Harizm'in Gazmîn kasabasında dünyaya gelmiş olan Ebü'r-Reca Necmuddîn Muhtar ez- Zâhidî, 21 Cemâziyelâhir 658 den (3 Haziran 1260) sonra Gürgeç'te(Cürcâniye'de) vefat etmiştir.

¹¹⁷ Taberani, *Mu'cemü'l- Evset* 6/58 no 5787.

¹¹⁸ ez-Zâhidî, *Kunyetü'l-Münye*, s. 460.

¹¹⁹ ez-Zâhidî, *Kunyetü'l-Münye*, s. 109.

Kaynakça

- Adıvar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. nşr. Abdülhak Adnan Adıvar. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2018.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Mirkatü'l-mefatih*. Kahire: Mültan, 1392/1972
- Babanî, Bağdatlı İsmâil Paşa b. Mehmed Emin. *Hediyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. nşr. Kilisli Rifat Bilge; tsh. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç, I-II. İstanbul: Maarif Matbaası, 1955.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997
- Belhî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *el-Mağâlât*. nşr. Fuâd Seyyid. Tunus: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1393/1974.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi b. Muslihuddin Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âtı'l-'ulûm*. nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr – Kâmil Kâmil Bekrî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 3. Basım, 1968.
- Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-'ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/20. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Düsûkî, Muhammed b. Ahmed. *Hâşiyetü'd-düsûkî âlâ Muhtasari's-sa'dî Şerh-ı Telhîs'i'l-miftâhi*. thk. Halil İbrahim Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1423.
- Cevherî, Ebü Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sıhah Tacü'l-luga ve Sıhahî'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Ata, 4. bs., Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1987.
- Corcî, Zeydan. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Megamiz, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.
- Çöğenli, M. Sadi. "el-Mutarriżî Hayatı ve Eserleri". *Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum: Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sayı: 18., 1990.
- Feyyumi, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevi. *el-Misbahü'l-Münir fî Garibi's-Şerhi'l-Kebir li'r-Rafîi*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmîyye, ts.
- Firuzabadî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kamusü'l-Muhit*. thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. Beyrut: Mektebetü Tahkikü't-Türas fi Müesseseti'r-Risale, işraf Muhammed Naîm el-Araksûsî, 8.bs., 2005.
- Gökbel, Ahmet. "Kıpçaklar ve Kumanlar". *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*.1/10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ts.

- Günay, Hacı Mehmet. "Alâeddin Semerkandî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/ 470-471. İstanbul TDV Yayınları, 2009.
- Hâkim el-Cüşemî, Muhammed b. Kerrâme. *Şerhu 'Uyûni'l-mesâ'il. nşr. Fuâd Seyyid*. San'a: el-Câmiu'l-kebir Kütüphanesi, 1393/1974.
- Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 1-7. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1995
- Hatîb El-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. Târîhu Bağdâd ev Medîneti's- selâm. tsh. Muhammed Saîd el-Urfî, 1-14. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1931.
- Haydar Efendi, Ali b. Dardağanzâde Mehmed Emin Efendi. *Dürerü'l-Hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. Mütercim: Fehmî el-Hüseynî. 20 cilt. İstanbul: y.y., 1330.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Reddu'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. Tercüme eden: Ahmet Davutoğlu. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1992.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm. el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Asar. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-'Askalânî (öl. 852/1449). *Lisânü'l-Mizân*. 1-7. Beyrut: y.y., 1971.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *ed-Dürerü'l-Kâmine*. 1-4. Beyrut: y.y., 1971.
- İbn Hallikân. *Vefayâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 1-7 Beyrut: Dar Sadır, 194.
- İbn Kutluboga, Ebû'l-Fida Zeynüddîn Kasım. *Tâcü't-Terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımaşk: Darü'l-Me'mûn Li't-Türas. 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalu'd-din Muhammed b. el-'İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1-15. ts.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya el-Murtazâ. *Kitâbü Tabaqâti'l-Mu'tezile*. thk. Kamil Uveyze. Kahire: Darü'l-Ezheriye Li't-Türas, 1992.
- İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2.bs., 1997.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn Ömer b. İbrâhîm. *el-Bahru'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik*. nşr. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1418/1997.
- İbn Vehbân, Ebu Muhammed Eminüddin Abdülvehhab b. Ahmed. *Tekmilî Kaydi's-şerâ'id*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 352/2, vr. 55-84.

- İbnü'ş-Şihne, Ebü'l-Berekât Seriyüddîn Abdülber b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *Ta'şîlü 'ikdi'l-ferâ'id (fevâ'id) bi-tekmili Kaydi'ş-şerâ'id*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 848, Lâleli, 1037, 1048, Esad Efendi, 786.
- İbnü'l-Verdî, Ebü Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarri, *el-Behcetü'l-Verdiyye*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî. Kahire: y.y., 1351.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. nşr. Fuâd Seyyid. Tunus: y.y., 1393/1974.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*. nşr. Abdülkerîm Osman. Kahire: y.y., 1988.
- Karaca, Mustafa. *ez-Zâhidî'nin 'el-Müctebâ' adlı eserinin Kitabü'n-Nikâh bölümünün edisyon kritiği çalışması*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullâh. *Keşfü'z-zunûn an Esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. (nşr. M. Şerafeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge. İstanbul: Maarif Matbaası, ts.
- Kefevî, Mahmut b. Süleyman. *Ketaibü A'lamu'l-ahyar min Fukahai'l-Mezhebi'n-Numani el-Muhtar*. thk. Safvet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker, Güneş Öztürk, İstanbul: İrşad kitabevi, 1. bs., 2017.
- Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Müellifin Terâcimi Musannifi'l- Kütübi'l-Arabîyye*. Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Kuraşî, Ebü'l-Vefa, Muhyiddin b. Muhammed Abdulkadir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mu'diyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 1-5. Kâhire: y.y., 1993.
- Leknevi, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevaidü'l-Behiyye fî Teracimi'l-Hanefiyye*. tashih ve ta'lik Muhammed Bedreddin Ebü Firas en-Na'sani. Kahire: Dârü'l-Kitabi'l-İslami, ts.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn. *et-Tenbih ve'r-red*. nşr. M. Zâhid Kevserî. Beyrut: y.y., 1388/1968.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hârizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Hacı Ahmet. "Müsta'sım-Billah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/126-127. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/21-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özen, Şükrü. "ez-Zâhidî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/81-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Özen, Şükrü. “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası”. Doçentlik Çalışması. İstanbul: y.y., 2001.
- Riyazizade, Abdüllatif b. Muhammed. *Esmâ'ül-Kütübi'l-Mütemmim li-Keşfi'z-Zünun*. thk. Muhammed Altunci. Dımaşk, Dârü'l-Fıkr, 3.bs., 1983.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali. *Ah̄bâru Ebi Hanîfe ve aşâbih*. Beyrut: y.y., 1976.
- Taberani, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Evset*. thk. Hamdi Abdülmecid Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2.bs., ts.
- Taberî, “Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük”. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*. nşr. M. Jean de Goeje. Beyrut: Dârü't-Türas, 1879-1901.
- Taneri, Aydın. “Harezmsahlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*. nşr. Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr – Kâmil Kâmil Bekrî. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 3. Basım, 1968.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. “el-Mustansır-Billah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/118. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zâhidî, Ebû'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed. *Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Ğunye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1262, 262a-b.
- Zâhidî, Ebû'r-Reca Necmüddîn Muhtar b.Mahmud. *er-Risaletu'n-Nâsiriyye*. thk. Muhammed el-Mısrî. Küveyt: 1414/1994.
- Zebidi, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-Arûs fî Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mustafa Hicazi. Kahire: Dârü'l-Hidaye, 2001.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Dârü'l-Hadis, 1427/2006.
- Zuhayli, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*. 10 cilt. Şam: Dârü'l-Fıkr, 4. bs., 1418/.
- Zirikî, Hayreddin b. Muhammed b. Mahmud b. Ali. *Ķâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikin*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 5. bs. 2002.